

Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 14

bron

Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 14. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
1996

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_nie012199601_01/colofon.htm

© 2007 dbnl

[nummer 1]

Redactioneel

‘Sed fugit interea, fugit irreparabile tempus’: het voorjaarsnummer is aldus een zomernummer geworden. Uw geduld is weer danig op de proef gesteld. Op welke wijze poogt het *Magazijn* uw wachten dit keer te vergoeden?

Leon de Winter getuigt van zijn spirituele ontwikkeling in een openhartig interview met Christiane Berkvens-Stevelinck. Jan van Lelyveld breekt een lans voor zijn verre voorvaderen in een reactie op een bijdrage aan het vorige nummer van uw lijfblad. In de rubriek ‘Vergeten leden’ gunt Klaas van der Hoek over het graf heen het laatste woord aan de Friese jonker Montse de Haan Hetteema. Rob van de Schoor belicht de invloed van het determinisme van de theoloog Johannes Henricus Scholten, de grondlegger van het modernisme in protestants Nederland, op een negentiende-eeuws letterkundig werk. Het gedicht in deze aflevering is voor sommigen misschien even schrikken: er komt geen letter aan te pas - een verrassing in een letterkundig mededelingenblad! Mist u ook wel eens een boeiende bespreking van een belangrijke publicatie? Geen nood: Kees Fens verleende toestemming om de woorden die hij wijdde aan Obbema's boek over de boekcultuur in de late Middeleeuwen opnieuw te laten drukken. Veel aandacht gaat verder uit naar het verschijnen van *Dierbaar Magazijn*, een boek waar de Maatschappij trots op mag zijn.

Er is nog meer; maar alleen het bovenstaande is toch al voldoende om reikhalzend uit te zien naar een vrij uurtje?

Aanwijzingen voor de aanlevering van kopij:

- indien mogelijk op diskette (formaat is niet belangrijk) in een gangbaar MS Dos-tekstverwerkingsprogramma. Print bijsluiten
- bijdragen mogen de 3000 woorden beslist niet te boven gaan
- zo mogelijk één of meer passende illustraties bijleveren of suggesties daarvoor doen
- de uiterste inleverdatum voor het najaarsnummer is **1 september 1996**

Interview Leon de Winter

Foto: Gerrit Serne & Partner

Sinds twintig jaar roepen de romans van Leon de Winter een vloed van reacties op. Nederlandse critici zijn verdeeld: voor de ene is De Winter een romanschrijver van wereldformaat, voor de ander behoren zijn geschriften tot een bouquetreeks-genre dat seks niet schuwt. Intussen hebben de lezers een duidelijk oordeel geveld: de boeken van De Winter hebben de plank ‘W’ van particuliere en openbare bibliotheken met een halve meter verlengd. Vertalingen in het Duits en in het Frans oogsten veel succes.

In uw tiende roman *Zionoco* (1995) speelt u op een verbluffende manier met ironie en ernst. Ten opzichte van uw eerdere romans heeft dit boek het sérieux van een Witze. Wordt u, al dan niet bewust, steeds joodser?

Zionoco heeft veel weg van een uitgesponnen mop, dat is zo, maar of ikzelf veel joodser aan het worden ben, is een andere zaak. Het oer-idee voor dit boek was de pointe van de mop. In het laatste deel gaat rabbijn Sol op zoek naar zijn vader in de jungle van Suriname. Hij vindt hem terug in een spelonk op de mythische berg Zionoco en wordt uiteindelijk de geestelijke leider van een tot het jodendom bekeerde indianenstam. Ik wilde, spelend met allerlei joodse motieven, de worsteling van vader en zoon met hun religieuze erfenis tot een hilarisch hoogtepunt brengen. Bovendien wordt een roman over een rabbijn vanzelfsprekend joodser dan een boek over een joodse schrijver (*Kaplan*, 1986, CB-S) of een joodse natuurkundige (*De ruimte van Sokolov*, 1992, CB-S).

Je kunt de vraag ook anders stellen: hoe ‘joods’ is de queeste van rabbijn Sol? In welke werkelijkheid speelt het relaas zich af?

Sol is afkomstig uit het westerse jodendom. Hij heeft een eigen beloofde land, in zijn hoofd. Op zoek naar een mythische verzoening met zijn verdwenen vader moet hij allerlei gevaren trotseren, een woeste rivier oversteken, een berg beklimmen, en drie dagen lang het lichaam van zijn vader dragen alvorens het te kunnen begraven. Het laatste deel van het boek begint en eindigt met de woorden ‘en zo gebeurde het dat’. Het zou ook ‘Er was een...’ kunnen zijn, of woorden van die strekking waarmee zowel sprookjes als openbaringen beginnen. Of wat hij beleeft wel of niet echt is, is niet van belang. Schrijvend en prekend vraagt Sol zich voortdurend af: wat is echt? Wat is vals? Wanneer ben ik niet meer oprecht en word ik theatraal? In een fel stuk trekt hij van leer tegen het feit dat in de loop der tijden een deel van de joodse traditie in het labyrint van de werkelijkheid verdwaald is geraakt. Sol worstelt met zichzelf langs een joodse verbeeldingsweg.

Wat is uw betrokkenheid bij de hoofdfiguur?

Sol is één van mijn personages, maar ik kan niet ontkennen dat ik tot dezelfde traditie behoor. Wat in mijn leven op dat punt veel veranderd heeft, is de geboorte van mijn zoon. Wellicht is dat de reden waarom ik aarzelend met een liberale joodse gemeente contact heb gezocht. Vorige week hebben wij voor het eerst een seider thuis gehouden. Je bent als gezin bij elkaar, je eet en drinkt en vertelt tussendoor een tijdloos beschavingsverhaal over mensen die zich aan onrecht en knechting onttrekken. Ik kreeg hetzelfde magische gevoel als bij de britmila (besnijdenis, CB-S) van mijn zoon een paar maanden geleden. Dit soort rituelen heeft het wachten op het wonder vervangen: zij zijn op zichzelf het wonder geworden.

Spirituele ontwikkeling

Uw romans zijn uiterst zorgvuldig geconstrueerd, maar elke keer op een andere leest geschoeid. Volgt *Kaplan* (1986) de plaatsen en *Hoffman's honger* (1990) de tijden van handelingen, *De ruimte van Sokolov* (1992) daarentegen toont de relativiteit van tijd en ruimte en *Zionoco* (1995) de mogelijkheid tot overtreding van deze conventionele elementen. Kan men zeggen dat de thema's in uw boeken de ontwikkeling van uw persoonlijke spiritualiteit aangeven?

Ik denk dat het inderdaad zo is. Maar daar doorheen speelt natuurlijk het ambacht van de schrijver. Helemaal aan het begin bij het verzinnen van mijn boeken probeer ik dit soort grote lijnen onder woorden te brengen. Vervolgens heb ik een aantal jaren nodig om tot het schrijven van een boek te komen. Het vereist veel: onderzoek naar de plaatsen en tijden waar de roman zich

afspeelt, het karakter van de personages vaststellen, enzovoort. Dat alles behoort tot het métier en gaat aan het schrijven vooraf. Spirituele ontwikkeling vind ik in dat kader een moeilijk begrip. Toch kan ik niet ontkennen dat een zekere acceptatie van een deel van mijn achtergrond mij gaandeweg dwingt tot het herwaarderen van een aantal rituelen waar ik tot voor kort met een grote boog omheen liep. Verzoening met de joodse traditie is hiervoor een te groot woord. Verzoening veronderstelt een gevecht en dat is bij mij niet aan de orde. Het gaat om iets anders, het gaat om het grote verhaal. Om terug te komen op de seideravond: je moet de uittocht uit Egypte vertellen alsof het voor jou ook geldt. De bedoeling is dat je je er totaal mee identificeert. Wat mij betreft kan dat grote verhaal van bevrijding stoppen op het moment waar Mozes in het zicht van het ‘belofde land’ sterft. Dat vond ik als kind al. Daarna vervalt men weer in onrecht en geweld. Dat kolossale bevrijdingsverhaal wil ik in deze tijd lezen als een oproep tot beschaving, beheersing en verfijning. Wat levend moet blijven is de mogelijkheid om het belofde land te abstraheren tot iets waar je je naar richt, waar je naar streeft. Er aankomen is niet noodzakelijk.

Wat vindt u van de wijze waarop de Nederlandse literaire kritiek uw boeken ontvangt?

Wat ik bij de Nederlandse critici vaak constateer, is een oppervlakkigheid die mij verwondert. Ik voel mij een soort parabelschrijver, een moderne gelijkenisverteller. Ik probeer in verhalen te vangen dat wat ik van breed belang acht. Dat doe ik door klassiek opgebouwde, heel gedocumenteerde verhalen op te schrijven, met beelden van deze tijd. Maar al ga ik steeds conventioneeler te werk, al wordt het gelijkeniskarakter van mijn romans steeds duidelijker, dat zie ik zelden terug bij de literaire kritiek. Het is net alsof men het niet ziet of niet wil zien.

Christiane Berkvens-Stevelinck

Uitreiking Van der Hoogt-prijs 1996

Op zaterdag 19 oktober 1996 om 16.00 uur zal de Van der Hoogt-prijs worden uitgereikt aan Wessel te Gussinklo voor zijn roman *De opdracht*.

Graag roept het bestuur van de Maatschappij alle leden op die daartoe in de gelegenheid zijn de prijsuitreiking ook daadwerkelijk bij te wonen. Zoals bekend is de Van der Hoogt-prijs een ‘prijs van aanmoediging voor de schone letteren’ (art. 53 Wet). Die aanmoediging zou zeker ook uit de prijsuitreiking moeten blijken.

De bijeenkomst vindt plaats in het Stadstheater van Zoetermeer, een plaats die zowel met het openbaar vervoer als per auto uitstekend is te bereiken. In de nabijheid van het Stadstheater is voldoende (gratis) parkeergelegenheid.

Patriotten en Prinsgezinden in het eind-achttiende-eeuwse Leiden

In het *Nieuw Letterkundig Magazijn* van november 1995 maakt Ed van der Vlist, redactiesecretaris, naar aanleiding van een in het archief van de Maatschappij aangetroffen spotvers, enkele kritische opmerkingen over Pieter en Paulus van Lelyveld (1736-1809, 1728-1807), twee broers, handelslieden en industriëlen uit

Leiden. Nog daargelaten dat in de Lage Landen al sedert onheuglijke tijden hekeldichten, spotverzen, op rijm gezette schimpscheuten, cartoons, een (soms t ) belangrijk onderdeel vormden van het politiek bestel, de auteur baseert zijn verrijkende conclusie op wel erg smalle basis (hij meent Pieter en Paul ‘gierig’ en ‘onbarmhartig’ te moeten noemen, op grond van één enkel spotvers, waarin vermeld staat dat zij op 19 januari 1789 een ‘stuijver’ en ‘sesthalf’ bijdroegen in de wintercollecte voor het Huiszittenhuis, een Leidse bedelingsinstantie). Het waarheidsgehalte van deze spotverzen, vaak ondergeschikt aan een politiek doel, was ook, naar algemeen bekend, meestal nul-komma-nul. Vooral in de politiek stormachtige jaren 1780-1798 vormde het hekeldicht een ware rage.

Onder welke omstandigheden heeft de gierige en onbarmhartige actie van Pieter en Paul het verheven dichttalent van een tijdgenoot vermogen te inspireren? Tengevolge van de verloren Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de gelijktijdig begonnen Patriottentijd (1780-1787), de interventie, in 1787, van de 26.000 Pruisische militairen, die het ‘stadhouderlijk gezag’ van Willem V weer overeind hielpen, was de financiële toestand van de Republiek, toch al decennia onder grote druk, in wild vaarwater geraakt. Raadpensionaris Laurens van de Spiegel (1787-1795) verhoogde de bijdrage (‘quote’) van Holland in de financiën van de Republiek van 58 tot 62 procent. De belastingen werden ‘gemajoreerd’, steden als Leiden moesten meer dan ooit bijdragen in de kosten van eigen bedeling. Ten behoeve van de daarbij centrale Leidse instantie, het Huiszittenhuis, waren ook speciale leningen uitgeschreven, waarin vermogende lieden als Pieter en Paul, krachtens de in de Republiek sterk ontwikkelde code van sociale verplichting, moesten deelnemen. In 1787 werd ook door orangisten, onder meer in Leiden, geplunderd, hetgeen her en der schade opleverde. De factievorming en het onderling geharrewar beleefden ware hoogtepunten. De positie daarbij van industriëlen, handelslieden, zoals Pieter en Paulus, geen renteniers, maar actieve ondernemers, die dagelijks in hun bedrijven in touw waren - ook toen lag het geld niet op straat -, was aan sterke druk onderhevig. Door de krachtige protectie van het buitenland voor de eigen industrieën, die de nijverheid in de Republiek - met klein bevolkingstal en een gering binnenlands afzetgebied - in een onverdedigbare positie had gebracht, werden de beste vaklieden weggelokt door buitenlandse onderne-

mers, zodat, bij groeiende werkloosheid, in de Republiek de anomalie bestond, dat er desondanks zich onvoldoende ervaren arbeidskrachten meldden. Bedrijven moesten echter investeren, ‘ondernemen’, om het hoofd boven water te houden. Er werd veel werk gemaakt van de opleiding van jongeren. Dat Pieter en Paulus behoorden tot degenen, die in dit opzicht een nauw verband zagen tussen ‘armoede’ en ‘luiheid’ - Van der Vlist suggereert dit - blijkt uit niets.

Zeker is echter dat de ten aanzien van belastingen en leningen van hen gevorderde bedragen, de beweerdelijke ‘stuijver’ en ‘sesthalf’ - als het al klopt - honderdvoudig, duizendvoudig overtroffen - financiële gunsten die niet in enig collectebusje pasten. Daarnaast ook de neiging te tonen ‘de grote meneer’ uit te hangen door fiks in het rinkelend busje te storten, lag voor hen niet voor de hand. Volgens de bijbel is dat ook ‘not done’.

Was Pieter een ‘fervent patriot’ - een andere suggestie van Van der Vlist? Meestal trad van het meer welvarende deel van de bevolking één lid van de familie toe tot de ‘Veertigraad’, het bestuur van Leiden. In dit geval was dat de jongere, Pieter, wiens opvattingen met die van Paul in politiek opzicht parallel gelopen zullen hebben. Pieter was sedert 1777 ‘vroedschap’ (lid van de Veertigraad) en bekend om zijn onafhankelijke opstelling. Na de Patriottentijd, werd hij, in 1787, na de terugkeer van Oranje, in tegenstelling tot anderen, gehandhaafd, ‘gecontinuëerd’.¹ In 1788 burgemeester geworden, trad hij in 1794 terug uit de Veertigraad, onder publicatie van een *Declaratoir*, waarin hij de gronden van zijn terugtreden uiteenzette. Herlezing van het stuk (het bevindt zich in de KB) kan nauwelijks tot een andere conclusie leiden dan dat hij, bijvoorbeeld ten aanzien van het vredesoverleg met Frankrijk, groot gelijk had (het land werd ook overlopen door Britse en Duitse militairen die toen het erop aan kwam, niets uitvoerden en in 1795 plunderend wegtrokken richting Duitsland). Zijn houding is het best te karakteriseren zoals Simon Schama heeft gedaan in zijn *Patriots and Liberators* (1977, p. 187; een citaat uit de correspondentie van Pieter met een collega van het Diplomatiek Comité van de Staten-Generaal in 1795): ‘Wat ook de uitkomst zal zijn van de onderhandelingen (in Parijs),² deze kan niet goed voor ons zijn. Voor ons geldt het groot, fundamenteel belang: overleven als natie’ (‘we have before us a major interest - our very existence as a nation’). Pieter is in de ‘Franse tijd’, in het begin van de negentiende eeuw, burgemeester in Leiden geweest. Leden van de familie in Haarlem en Den Haag, met wie een goede verstandhouding bestond, waren meer oranjegezind. Meester Pierre Jean (1747-1819), vroedschapslid en schepen in Haarlem, vertrok in 1795 naar Emmerich. Zijn broer, meester Bernard Pierre (1750-1824), plaatsvervangend griffier van de Staten-Generaal, ging, na een aanvankelijke gevangenschap - hij behoorde kennelijk tot het door de Fransen gewantrouwde ‘establishment’ - naar Londen. Daar was hij, tot 1800 - toen de Oranjefamilie naar Duitsland vertrok -, secretaris van Willem V. Hij bleef in Londen wonen. In een rapport, opgenomen in 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën (1813, nr. 2004) maakt hij melding van de voorbereidingen voor de terugkeer van Willem I in 1813, waarbij hij op enigerlei wijze betrokken was.

In historisch perspectief kan de politieke instelling van Pieter niet worden gekenschetst als die van een ‘fervent patriot’. Afkerig van fanatisme, doordrammerij, extreme ‘gelijkhebberij’, werd hij gedreven door verantwoordelijkheidsgevoel voor het gaande houden van de economie en voor het algemeen welzijn. Hij poogde aan

dat verantwoordelijkheidsgevoel, ondanks een desastreuze politieke ontwikkeling, naar beste vermogen vorm te geven.

De auteur oefent ook kritiek uit op de 'staat', welke Pieter en Paul voerden. Zij hadden buiten de stadswallen bezittingen, waar zij, met hun gezinnen, van de natuur konden genieten. Van hun levenswijze geeft de in 1966 verschenen korte biografie van Frans van Lelyveld,³ één van de oprichters van de Maatschappij, een goede indruk. Hij bezat ook een 'buitengoed', aanvankelijk gelegen naast dat van Paul. Van hem is ook een grote correspondentie overgeleverd, waaruit zijn moeizame strijd om het bestaan blijkt. Hij was erfgenaam van de lakenfabriek van zijn vader Willem (1706-1763). De lakennijverheid had bijzonder ernstig onder de economische teruggang te lijden. Samen met een Engelsman, Wilcock, nam hij de organisatie van een industrieel complex in Amersfoort op zijn schouders. Hij heeft zich letterlijk doodgewerkt en is in 1785 in Amersfoort, waarschijnlijk getroffen door een hartverlamming, overleden. Zijn bedrijf is in Leiden, onder meer door Jan van Heukelom, voortgezet. In 1816 werd daar, in Leiden, de eerste stoomkrachtmachine geïntroduceerd.

Ten aanzien van Frans, en ook van Pieter en Paul, geldt dat het 'niet alles goud was wat er blonk'. De financiële gegevens van Maarten Prak (*Gezeten burgers*, 1985) dateren hoofdzakelijk van vóór 1780. Er moest geïnvesteerd worden om in leven te blijven. Omtrent Pieters instelling geeft een bericht uit de *Leidse Courant* van 1860 verder inzicht. Zijn kleindochter, Gerarda Deliana Adriana (1789-1860), indachtig, naar zij in haar testament stelde, aan wat zij van haar vader, Pieter junior, wethouder en curator van de universiteit in Leiden, kapitein van de schutterij, had vernomen over de armoede in Leiden, verdeelde haar nalatenschap over (de éne helft) de armen van Parijs, Arnhem en Breda, en (de andere helft) arm Leiden. Pieter junior werkte nauw samen met Pieter senior, die na hem overleed. Zelfs het slot van het gedicht, waaraan Van der Vlist zijn artikel wijdde en waarin de goddelijke genade werd ingeroepen voor Pieter en Paul, kan niet bogen op enig verband of aanknopingspunt met de bittere werkelijkheid. De kruitramp van 1807 vernietigde de helft van Rapenburg 106 (de woning van Jan, zoon van Paulus) en maakte van Rapenburg 167 (de woning van Pieter senior) een totale ruïne.

Een andere Paulus, broer van Frans, het geharrewar in Leiden beu, vestigde zich in de jaren '80 in Brabant. Mede door zijn kinderen en kleinkinderen, die zich later deels weer in Leiden vestigden, heeft de familie het overleefd.

In recente publicaties, *Armoede en sociale spanning* (1985) en *Arm Leiden* (1994), komt de nadruk te liggen op de behoeftigen in de samenleving. Dit is uiteraard terecht. Zij verdienen steun om in acceptabele omstandigheden te kunnen verderleven. Maar wat het achttiende-eeuwse verleden betreft, mag niet uit het oog worden verloren, dat het leven veel harder en moeilijker was. De kindersterfte was ook in gezinnen van welvarenden, hoog (twintig à dertig procent). Men leefde als het ware met 'de dood op de drempel'. Dat gaf aan de vrouwen en mannen een militant levensbesef, dat vèr staat van dat van onze huidige welvaartsstaat. De sociale voorzieningen in Nederland waren overigens, volgens alle historici, daar destijds beter dan elders.

Amsterdam, december 1995

J. van Lelyveld

Bronnen, naast de bij de tekst vermelde literatuur:

E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Deel I. Amsterdam 1986.

P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*. Delen 3 en 4. Den Haag 1916-1918.

Margaret C. Jacob & Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment, and revolution*. Ithaca 1992.

Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806*. Oxford 1995.

Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.

Eindnoten:

- 1 R.C.J. van Maanen, 'Leidse Patriotten 1787-1795', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 19 (1987), pp. 246-258.
- 2 Na de militaire nederlaag in januari 1795.
- 3 H.A. Höweler, *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*.

Gezeten en gierig?

Het is altijd leuk om te merken dat iemand de moeite heeft genomen om te lezen wat je hebt geschreven. In die zin is de aandacht die de heer Van Lelyveld aan mijn bijdrage aan het vorige *Nieuw Letterkundig Magazijn* heeft geschonken vleidend. Toch moet mij een aantal dingen van het hart.

Het lag nimmer in mijn bedoeling om kritische opmerkingen te maken over Pieter, Paulus of welke Van Lelyveld dan ook. Ik heb slechts geprobeerd een verklaring te

vinden voor het ontstaan van een gedicht, dat naar de rijke ‘Heeren Lelijveld’ verwijst met de woorden ‘Onbarmhartige Mensschen’ en waarin hun gierigheid het thema vormt. Niet ik heb gemeend de zonen van Paulus en Pieter de eigenschappen gierig en onbarmhartig te moeten toedichten: dat zijn kwalificaties die het spotvers de lezer aanreikt. Daarmee hoeft niemand het eens te zijn; het stelt wel het probleem aan de orde van de opinie van contemporaine stadgenoten over de vrijgevigheid van deze heren. Ik heb mij afgevraagd wat de reden kan zijn geweest van hun negatieve oordeel, zoals dat is verwoord in ‘Der Armen Wensch’.

Zeer wel ben ik mij ervan bewust dat hekeldichten een vertekend beeld van het verleden bieden. Dat geldt in zekere mate voor alle historische bronnen. Het gaat mij ook niet om het waarheidsgehalte van het betreffende gedicht, maar juist om het gekleurde beeld dat daaruit opdoemt. Inzicht verkrijgen in de historische realiteit of het politieke doel van dergelijke spotschriften was niet mijn streven. We moeten ons niet alleen afvragen of de schrijver ons de waarheid mededeelt, maar ook of hij die zelf wel kende.

Als grote ondernemers waren de Van Lelyvelds gemakkelijke slachtoffers van al of niet gefundeerde kritiek en schimpscheuten. Hoge bomen vangen veel wind. De heer Van Lelyveld ontkent niet dat zijn naamgenoten van weleer vermogend waren; evenmin heb ik ontkend dat zij harde werkers waren of dat hun activiteiten een positieve bijdrage hebben geleverd aan het Leidse economisch bestel. Hun inzet en verdiensten voor de stad Leiden staan niet ter discussie.

Voor mijn betoog doet het er niet toe hoeveel de Van Lelyvelds in 1789 daadwerkelijk hebben bijgedragen ter verlichting van de armoede van hun stadgenoten. De belastingen die zij betaalden en de leningen die zij verstrekten, mogen (terecht) aanzienlijk zijn geweest, maar ik zou deze bedragen niet durven omschrijven als financiële gunsten. De zo onbijbelse neiging om ‘de grote meneer’ uit te hangen, lag misschien niet voor de hand; we kennen wel ‘een grote mevrouw’: de verdeling van de halve nalatenschap van Pieter van Lelyvelds kleindochter over de Leidse armen was een zeer royaal gebaar. Zo royaal zelfs, dat het *Leidsch Dagblad* van 19 juli 1860 deze beschikking omschreef als ‘merkwaardig van wege hare zeldzaamheid...’ Deze tentoongespreide gulheid vormde dus een uitzondering. Let wel: dit speelt zich bijna driekwart eeuw na het gedicht af. Het testament van Gerarda Deliana Adriana van Lelyveld kan geen inspiratiebron voor de achttiende-eeuwse dichter zijn geweest.

Het staat verre van mij om bezwaar te maken tegen de staat die lieden als de Van Lelyvelds voerden. Dat zij op hun buitengoed van de natuur konden genieten, is hen in retrospectief van harte gegund. De loop der geschiedenis wijst uit dat dit voorrecht geen garantie biedt verschoond te blijven van ‘ramspoed en Ellenden’, zoals een hartverlamming of de ontploffing van een kruitschip. Deze tragische gebeurtenissen hebben echter geen relevantie voor de vraag naar de beweegredenen van de spotdichter.

In dit opzicht doet de politieke signatuur van de familie Van Lelyveld misschien wel ter zake. Over de politieke stellingname van Pieter van Lelyveld heb ik geen oordeel willen geven. Wel suggereer ik dat de onbekende dichter een verband zag tussen de heren die hij op de korrel nam en de in die tijd moderne, patriotse denkbeelden met betrekking tot de sociale zorg, welke opvattingen ik heb ontleend aan de dissertatie van Peter Pot (hoofdstuk 3, subparagraaf ‘Veranderende ideeën’, pp. 155-

158). Dat Pieter van Lelyveld tot de Patriotten gerekend mag worden, heb ik eveneens niet zelf verzonnen. Van Maanen behandelt in zijn artikel over de voormannen van de patriotse beweging Pieter junior in de paragraaf ‘Democratische Patriotten’ (p. 250). Hij omschrijft het vroedschapslid Pieter senior met enige aarzeling als een gematigde Patriot (pp. 256-257). Ik moet erkennen dat dat niet hetzelfde is als een fervente Patriot, hoewel onduidelijk blijft hoe politieke tegenstanders destijds dachten over het onderscheid.

Ik vat mijn redenatie nog eens voorzichtig samen. Een groot deel van de Leidse bevolking had in de tweede helft van de achttiende eeuw te kampen met financiële moeilijkheden. Dat gold niet voor de familie Van Lelyveld, wier naam stond voor macht en vermogen. Wellicht vonden sommige minder gefortuneerde tijdgenoten de levensstijl van de Van Lelyvelds buitenissig. Jaloezie over hun welstand en de door hen gevoerde staat kan de drijfveer zijn geweest voor een anonieme dichter.

Ed van der Vlist

Nogmaals Gerretson

In de vorige aflevering van het *Nieuw Letterkundig Magazijn* doet E.W.A. Henssen verslag van zijn verwoede pogingen de Heidelbergse dissertatie van F.C. Gerretson te achterhalen. De bewondering die de lezer voor Henssens volhardende slavenarbeid bekruipt, slaat aan het eind van het artikel echter om in twijfel: kàn Henssen eigenlijk wel zoeken? In de laatste alinea brengt hij de promotiebul van Gerretson ter sprake. Die was zoek, toen gevonden en op een ereplaats bij Gerretson thuis opgehangen, na de dood van Gerretsons weduwe in het bezit gekomen van het Letterkundig Museum en daar, o schande, opnieuw spoorloos geraakt!

De door Eberhard Gothein ondertekende en van het stempel van de faculteit voorziene (maar, inderdaad, gedrukte bul) bevindt zich echter gewoon zoals het hoort sinds 1973 in het depot van het Letterkundig Museum en staat daar ook in de kaartcatalogus vermeld. Sterker nog, in het depot berust ook nog een tweede, niet-ondertekend exemplaar.

Je vraagt je bijna af of bij goed zoeken misschien ook Gerretsons dissertatie eerder gevonden zou hebben kunnen zijn?

S.A.J. van Faasse
hoofd afdeling Collecties
Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum

Montse (de Haan) Hetteema (1796-1873)

Niet minder dan zes geleerde genootschappen in Nederland, waaronder de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, verloren in 1852 door opzegging een hunner leden. Het betrof een Friese jonker, om zijn erudiet vertoon gelauwerd in het buitenland - zo was hij erelid van de Philological Society te Londen en had hij medailles ontvangen van de koning van Pruisen en de Russische tsaar - maar verbitterd

geraakt door de tegenwerking die hij binnen de vaderlandse cercles meende te ondervinden. De oprichting van een eigen Genootschap voor Noord-Nederlandsche Oudheidkunde was ook al niet gelukt. 'Eénoog in het land der blinden', zoals hij zichzelf eens noemde, hield het nu dan voor gezien.

Getuige het oordeel dat verschillende tijdgenoten over hem velden, zullen weinigen zijn vertrek betreurd hebben. Zo kenschetste J.H. Beucker Andreae hem als iemand met 'zeer verwarde en door niemand begrepen wordende inzichten' en een 'onbesuisde drift en onbegrensde hekelzucht', J.G. Ottema betichtte hem van leugenachtigheid 'uit zucht om *à tout prix* iets te gispen' en J.C.G. Boot maakte hem onomwonden uit voor 'een blaffende hond' die allang genuilkorfd had moeten worden. Typeringen van recenter datum zijn evenmin onverdeeld gunstig: de jonker heet een 'ulevelenwijsheid' debiterende 'frisiomaan' te zijn geweest (1927), een 'querulant' met 'waangedachten' (1974) en meer specifiek een 'notoire carrièrist' met een 'aristocratisch syndroom' (1983). Wie was deze kennelijk zo onbeminde figuur?

Montse Hetteema werd op 28 januari 1796 gedoopt te Bolsward en groeide daar op in het kinderrijke winkeliersgezin van de katholiek en patriot Hans Hetteema en diens echtgenote Jantje Gerbens van Albada. Na Latijnse scholen te Bolsward, Uden en Leeuwarden te hebben bezocht, werd Montse rechtenstudent te Groningen, waar hij zijn studie in 1817 afsloot met een proefschrift over het vruchtgebruik. Sindsdien verdiende hij te Leeuwarden zijn brood als advocaat bij de rechtbank en, vanaf 1838, als arrondissementsrechter. In 1818 huwde hij Eufemia Smit (1795-1858), dochter van een Groninger logementhouder en toen reeds moeder van een meisje genaamd Montana Maria. Er zouden nog zestien kinderen volgen.

De ambitieuze middenstandsjongen had gedaan gekregen dat hij de Groninger academie niet alleen als meester maar ook als jonker kon verlaten. Gebruik makend van bestuurlijke hervormingen waagde hij al in zijn studietijd een weliswaar frauduleuze maar succesvolle sprong naar een aanzienlijk hogere sport van de sociale ladder, met als resultaat dat hij in 1815 werd toegelaten tot de Ridderschap van Friesland. Een in 1827 ondernomen poging om bovendien benoemd te worden tot baron strandde

Montse Hetteema omstreeks 1830: 'Frisesk and Fri'. Anonieme lithografie. Foto: Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, Leeuwarden.

echter: de Hoge Raad van Adel had allang spijt van haar positieve advies uit 1815 en liet zich niet nog eens in de luren leggen. Hetteema troostte zich met het denkbeeld dat de op Friese vrijheid teruggaande status van jonker eigenlijk hoger was aan te slaan dan een door de koning te verlenen titel. Wel lukte het hem zich in 1838 nog eens officieel te laten adopteren door Anna Maria de Haan, weduwe van een ver familielid. Verondersteld is dat hij zodoende successierechten wilde omzeilen. Dat hij zich nadien consequent *De Haan* Hetteema noemde en zijn zonen zelfs als *Van Albada* de Haan Hetteema door het leven gingen, wijst toch ook nog op iets anders. Mogelijkheden tot verdere maatschappelijke opgang zocht Hetteema aanvankelijk vooral in de politiek, echter zonder het gewenste resultaat. Wel had hij tien jaar lang zitting in de Provinciale Staten van Friesland, maar uit de daaruit voortvloeiende functie van militiecommissaris werd hij in 1830 om onbekende redenen ontslagen. Zijn aan de gouverneur (Stichtse adel) gerichte, dreigende protestbrief - 'weet dan dat gij te doen zult hebben met eene Frieschen Edelman, die voor geene Utrechtschen Baron vervaard is' - maakte de zaak er vast niet beter op. Herhaalde pogingen om gedeputeerde te worden dan wel opnieuw een statenzetel te verwerven, resulteerden keer op keer in slechts één enkele stem (vermoedelijk zijn eigen) te zijnen gunste. Vanaf de zijlijn schreef hij nog wel een pamflet over het stemrecht (1840) en een ontwerp voor een nieuwe grondwet (1844); wie immers, afgezien van Thorbecke misschien, had dat anders moeten doen?

Na het failliet van zijn politieke loopbaan begon Hetteema aan zijn publicistische. De eerste schreden op dat pad betroffen de orthografie van het Fries. Omdat de in omloop zijnde spellingen tevens standpunten weerspiegelden omtrent de klank- en vormleer waarin het Fries zou moeten herleven, hield het onderwerp de vroege beoefenaars van de Nieuwfriese letterkunde sterk bezig. Een aantal van hen, veelal afkomstig uit de kring rond de Franeker professor Everwinus Wassenbergh, nam bij voorkeur het archaische Middelfries van de Renaissancedichter Gysbert Japicx tot norm. Anderen, de moderne taalkundige Joast Hiddes Halbertsma voorop, baseerden zich liever op het eigentijdse, daadwerkelijk gebruikte en organisch ontwikkelde 'Landfries', zonder overigens te pretenderen dat een daarop gebaseerde spelling alle nuances van de uitspraak zou kunnen weergeven: 'Leest zoo als gij *spreekt*, en niet zoo als er *staat*!'

Hun opponent Hetteema achtte beide opvattingen een knieval voor de corrumperende werking die van het Nederlands uitgegaan was en een schending van de integriteit van een in beginsel superieure taal: 'Het Friesch moet met geene Hollandsche letteren en teekens, maar met deszelfs eigene en oorspronkelijke geschreven worden.' Vanaf begin 1830 zou hij erop blijven hameren dat men de zo authentieke spelling, klank- en vormleer van het Oudfries diende na te volgen. Praktische bezwaren waren er niet: de uitspraak was namelijk al die eeuwen door niet noemenswaard veranderd! Hoe onzinnig ook, Hetteema's opvattingen vonden weerklank in de kring van het hyperromantische tijdschrift *Iduna*, met als gevolg dat van de Gysbert-, de Halbertsma- en de *Iduna*-spelling merkwaardigerwijs de laatste twee elkaar het langst

- te lang - beconcurrerden. Poog de volgende proeve van Hetteema's eigen hand te lezen, en u begrijpt ook als niet-Friestalige waarom nuchterder tijdgenoten zich al vrolijk maakten over de door hem gepropageerde spelling, met haar fossiele naamvalsuitgangen maar zonder enige aanduiding van de diftongen die het Nieuwfries zo zangerig maken:

Skame navt, o alda Fris'! juw' aldrem tál tó scriwen,
Mith-á selva Bókstaf' rekk' fon hiarem ér e-brukad;
Thet, fen én frámd' de tál, ther navt ne in mi bliwen:
Us Bókstaf' ring is gód, inna alda bókem bókad.

Veel van wat Hetteema verder publiceerde, moest zijn gelijk in dezen ondersteunen. Een titel als *Beknopte handleiding, om de oude Friesche taal, voor zoo verre zij in handschriften en in oude drukken nog bestaat, gemakkelijk te lezen en te verstaan, hoofdzakelijk voor diegenen, welke eenige kennis der tegenwoordige land-Friesche taal hebben* uit 1830 spreekt voor zich. Van de *Frisisk Sproglære* van Rasmus Rask, waaraan hij zijn taalkundige ideeën ontleend had, publiceerde hij in 1832 een vertaling, zij het 'met eenige veranderingen', want ook de inzichten van de Deense filoloog achtte hij voor verbetering vatbaar. Voorts gaf hij, weglatend wat hij niet ontcijferen kon, de wetsteksten waarin het Oudfries overgeleverd is uit in *Het Emsiger landregt* (1830), *Jurisprudentia Frisica* (1834-'35), *Het Fivelingoër en Oldampster landregt* (1841) en *Oude Friesche wetten* (1846-'51).

Talrijk zijn Hetteema's publicaties gewijd aan Friese ge-

schiedenis en genealogie. Niet zelden stijgt er een geur uit op van betweterige naijver, met de Leeuwarder stadsarchivaris Wopke Eekhoff en Jacob van Leeuwen, archivaris van de provincie, als sneuste slachtoffers. In *De Gids* van 1840 boorde Hetteema twee pretentieuze provinciebeschrijvingen van de eerste hardvochtig de grond in. Had Hetteema zelf al iets dergelijks klaarliggen of heeft hij het nog haastig even in elkaar geflanst? Feit is dat zijn in hetzelfde jaar verschenen *Oud en nieuw Friesland* aan Eekhoff de kans bood om zich in *De Gids* met geforceerde distinctie te revancheren. Niettemin moest de brave Wopke er acht jaar later opnieuw aan geloven. Diens *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* gaf Hetteema zijn *Leeuwarden na en voor hare wording als stad* in de pen, dat in zekere zin meer Eekhoffs *Geschiedkundige beschrijving* dan Leeuwarden zelf behandelt.

Wellicht zaten Eekhoff en Van Leeuwen op stoelen waarop ook Hetteema wel wilde zitten. In elk geval kon die zich van het samen met Arent van Halmael geschreven *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel* (1846) pas co-auteur noemen nadat de al te bescheiden Van Leeuwen zich als zodanig teruggetrokken had. Pionierswerk, dat *Stamboek*, maar met meer (want deels moedwillige) fouten dan nodig was geweest, met name op de bladzijden over het geslacht Hetteema, dat uiteraard niet ontbreekt. Toen Van Leeuwen zich op een nieuw project had gestort, de van provinciewege uit te geven beneficiaalboeken, meende Hetteema andermaal het beter te kunnen. Dus diste hij in de *Leeuwarder Courant* op wat er zoal aan de uitgave mankeerde en bood hij Provinciale Staten aan het werk dunnetjes over te doen en af te maken. Het publiek werd getuige van een onaangename woordenstrijd, het provinciebestuur schoof het genereuze aanbod wijselijk terzijde.

Ondertussen gaven Hetteema's eigen geschriften blijk van een zelfs voor negentiende-eeuwse begrippen schrijvend dilettantisme. Vooronderstelling en verdichtsels vormden het cement, om het even of het nu bijvoorbeeld de status van het Oudfries als 'fons et origo' van het Oudengels betrof of de steun die de Noormannen het Friese broedervolk gegeven zouden hebben in hun strijd tegen het Christendom. Onbedoeld komisch zijn af en toe de etymologische afleidingen die Hetteema ten beste gaf - ooit gedacht dat *Friesland* komt van *fris* (dat wil zeggen: nieuw) land, terwijl de *Friezen* daarentegen zo heten omdat zij in oorsprong *varenden* waren? - zodat het ergens wel spijtig is dat etymologie ontbreekt in zijn *Proeve van een Friesch en Nederlandsch woordenboek* uit 1832 en het werk waaraan hij zijn nadagen besteedde, het postuum verschenen *Idioticon Frisicum*.

Al tijdens zijn leven - hij overleed te Leeuwarden op 18 december 1873 - was Hetteema's rol uitgespeeld. Na zijn dood is hij sporadisch nog actueel geweest als (wankel) sokkeltje onder het roomse zuiltje binnen de latere Friese beweging en als vermeende vervalser van het Oera Linda Boek. Beide ten onrechte. Het door hem opgezette en grotendeels zelf volgeschreven *Jaarboekje voor de Catholijken in Friesland* (1834-'35, met enkel Hollandstalig mengelwerk over biecht, aflat, vagevuur...) en zijn brochure over het Concordaat 'ter geruststelling der protestanten' (1841) laten onverlet dat hij zich nimmer manifesteerde als *Friese* katholiek of als *katholieke* Fries. In de strijd om het auteurschap van het roemruchte Oera Linda Boek (die Eelco Verwijs inmiddels definitief gewonnen lijkt te hebben) heeft Hetteema nooit een schijn van kans gemaakt: enerzijds ontbrak het hem daarvoor aan voldoende intellectuele en literaire capaciteiten, anderzijds is het Oera Linda Boek wellicht

meer maar zeker niet minder dan een pastiche op het Fries-Germaanse mysticisme dat juist iemand als Hetteema belichaamde.

Wat van hem rest zijn duizenden pagina's tekst in handschrift en druk waarin een overgroot ego het vrije zicht op de bronnen belemmert, feiten worden aangepast aan eigen fixaties en kleinzielig gepolemiseerd moet doorgaan voor wetenschappelijk discours - dit alles bovendien in een stijl die bij tijden, aldus een toenmalige recensent, dienen kon 'tot een voorbeeld van Nederlandsche Kakographie voor een schooljongen'. Zijn werkkraft was zonder twijfel groot. Mogelijk ook ervoeren sommigen zijn werk ondanks alle gebreken als een stimulans. Zijn monopolistische optreden heeft echter de groei geremd: waar hij wortel had geschoten wilde het gras niet echt meer groeien. Maar laat ons eindigen met een credo dan wel apologie van jonkheer meester Montanus de Haan Hetteema zelf, hij had immers graag het laatste woord: 'Ik weet, ik sta bijna geheel alleen, en zal misschien ook voor den tijdgeest moeten onderdoen. Doch neen; laat alwat geleerd, half en *quasi* geleerd is, mij aanvallen, ik zal nochtans, gelijk een oude eik, mij tegen al de stormen manmoedig verzetten; opdat, wanneer nu al eens de eik onderdrukt wordt, gene schaduw meer biedt, en ontworteld daar ter neder ligt, men dan nog altijd zal kunnen zeggen: het was een eik.'

Klaas van der Hoek

Voor details zij met name verwezen naar: G.A. Wumkes, *Bodders yn de Fryske striid*, Boalsert 1926, pp. 495-511; J.J. Kalma, *Dit wienen ek Friezen. In rige lytse biografyen V*, Ljouwert 1974, pp. 50-56, 71-73; en B. de Vries & Y. Kuiper, 'Een vrije Fries die baron wilde worden', *It Beaken* 45 (1983), pp. 106-221. Zie naast de daar vermelde bronnen en literatuur ook: B. Folkertsma, *De stavering fan it Westerlauwerske Frysk yn de njoggentjinde ieu*, Grins 1973, passim; en C.P. Hoekema, P. Karstkarel & Ph.H. Breuker, *Eekhoff en zijn werk [...]*, Leeuwarden 1980, passim.

De Maatschappij op Internet

Op 18 december 1995 heeft het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde besloten publicaties van de Maatschappij en de onder haar ressorterende commissies en werkgroepen in beginsel ook via Internet aan geïnteresseerden ter beschikking te stellen.

Er wordt een eigen 'homepage' voor de Maatschappij vervaardigd. Deze homepage wordt afgebeeld in de huisstijl van de Maatschappij, zodat het de elektronische bezoeker direct duidelijk is waar hij zich bevindt. Via deze homepage wordt alle overige informatie toegankelijk gemaakt. De informatie is raadpleegbaar door iedereen (overal in de wereld) die een personal computer met toegang tot Internet bezit. De informatie valt uiteen in negen hoofdonderdelen:

1. Informatie van de Maatschappij zelf
2. Informatie uit en over het *Jaarboek*
3. Informatie uit en over het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*
4. Informatie uit en over het *Nieuw Letterkundig Magazijn*
5. Informatie van de Werkgroep 17e eeuw
6. Informatie van de Werkgroep 18e eeuw
7. Informatie van de Werkgroep 19e eeuw
8. Informatie van de Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde.
9. Informatie van de Werkgroep Biografie.

Elk van de negen onderdelen krijgt ter verduidelijking voor de gebruiker een nadere onderverdeling. Voor het *Nieuw Letterkundig Magazijn* wordt gedacht aan artikelen uit vroegere afleveringen en aankondigingen van artikelen in komende afleveringen.

Tot nu toe heeft de Maatschappij, wanneer zij zich in geschrifte uitte, zich exclusief gericht op de leden van de Maatschappij (een uitzondering moet natuurlijk gemaakt worden waar het persberichten en dergelijke betreft).

Wanneer de Maatschappij met behulp van Internet naar buiten treedt, richt zij zich in feite tot 'de wereld'. Dat wil zeggen: iedereen, overal in de wereld, die in staat is verbinding te maken met Internet. De doelgroep van de publicaties wordt dus veel groter dan voorheen. Toch moet het niet zo zijn, dat dit de aard, wijze en inhoud van de publicaties zal beïnvloeden. Het is bijvoorbeeld natuurlijk niet de bedoeling dat lezers van de Internetpagina's menen dat zij lid kunnen worden van de Maatschappij. Wel zal de Maatschappij, door gebruik te gaan maken van Internet, haar leden (en alle overige belangstellenden) adequater dan voorheen van informatie kunnen voorzien. Dit zal natuurlijk ook gevolgen hebben voor de manier waarop de Maatschappij wordt gepercipieerd. Het ligt voor de hand dat de Maatschappij een 'modern' imago zal verwerven, door toe te treden tot de markt van de elektronische informatievoorziening. Er is dus een niet te veronachtzamen PR-aspect aan de Internet-activiteiten.

Het uitgangspunt is dat de publicaties op Internet geen negatief effect mogen hebben op de publicaties die momenteel in geschrifte verschijnen. Integendeel; de Internet-publicaties zouden idealiter moeten zorgen voor een grotere interesse in de conventionele publicaties van de Maatschappij. Dit impliceert bijvoorbeeld dat integrale publicaties van artikelen uit tijdschriften op Internet slechts aan de orde kan zijn nadat conventionele publicatie plaats gevonden heeft. Wel is het zinvol om

enige tijd voordat een conventionele publicatie verschijnt, op Internet deze publicatie aan te kondigen met bijvoorbeeld een korte inhoudsbeschrijving. Dit genereert enerzijds aandacht voor de publicatie en dient anderzijds als service aan de leden en de overige geïnteresseerden.

Lezingen over Afrikaanse literatuur

In het komend najaar organiseren de Maatschappij en de Leidse vakgroep Nederlands een klein gezamenlijk programma over de Afrikaanse literatuur, dat bestaat uit een werkcollege en een tweetal lezingen door dr. C.N. van der Merwe. Hij behoort tot de vooraanstaande Afrikaner literatuurcritici en is verbonden aan het Departement Afrikaans en Nederlands van de Universiteit van Kaapstad.

Het werkcollege (te geven door Van der Merwe en de Leidse neerlandicus Eep Francken) gaat over Zuid-Afrikaanse (Afrikaans- en Engelstalige) romans, en heeft tot titel: 'Opkomst en ondergang van de Afrikaner ideologie'. De rol van de eind-negentiende eeuw ontstane, later tot grondslag van het apartheidsdenken verworpen Afrikaner ideologie wordt bekeken in romans van blanke en gekleurde auteurs. Het college is bestemd voor gevorderde studenten Nederlands en andere geïnteresseerde studenten. (Inlichtingen bij het secretariaat van de vakgroep Nederlands, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272604.)

Voor de leden van de Maatschappij en andere belangstellenden geeft Chris van der Merwe onder de titel 'Tekens van verandering' twee lezingen over de hierboven aangeduide ontwikkeling van de Afrikaner ideologie en de rol van de literatuur in die ontwikkeling. In elke lezing staat een roman centraal die tot het beste van de Afrikaner literatuur behoort: *Somer* van Van den Heever en *Sewe dae by die Silbersteins* van Leroux. Men kan beide lezingen ook afzonderlijk volgen. De Leidse boekhandel Kooyker zal beide romans in voorraad nemen.

Plaats: Witte Singel/Doelencomplex, Cleveringaplaats 1, Leiden (ongeveer 15 minuten lopen vanaf station Leiden Centraal; er is een parkeergarage).

C.N. van der Merwe, 'Tekens van verandering I': over C.M. van den Heever, *Somer* (1935), op woensdag 2 oktober om 20.15 uur.

C.N. van der Merwe, 'Tekens van verandering II': over Etienne Leroux, *Sewe dae by die Silbersteins* (1962), op woensdag 23 oktober om 20.15 uur.

[F. Starik, Zonder titel]

Calvinistisch naturalisme

J.H. Scholten (1811-1885), lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, was een richtinggevende figuur in de Nederlandse theologie van de negentiende eeuw. Maar zijn denkbeelden reikten verder dan het domein van de godgeleerdheid: zij inspireerden ook letterkundigen. A. Kuenen, die zich inspande Scholtens levensbericht, bijlage bij de Handelingen van de Maatschappij van 1886, ook voor niet-theologen lezenswaard te maken, had dan ook kunnen wijzen op de literaire verwerking van Scholtens leerstuk van het determinisme, bijvoorbeeld in een verhaal van P. Brooshoof.

Mr. Pieter Brooshoof (1845-1921) heeft enige bekendheid verworven als Indisch journalist van de zogenaamde 'ethische richting', die zich inzette voor verbetering van de leefomstandigheden van de Indische bevolking. Hij was van 1877 tot 1904 hoofdredacteur van enkele belangrijke Indische dagbladen, de *Semarangsche Courant*, de *Soerabaja Courant* en *De Locomotief*. Van 1874 tot 1877 publiceerde hij bij uitgeverij A.W. Sijthoff te Leiden in afleveringen *Academische dissolving-views*, taferelen uit het studentenleven (er zijn boekuitgaven bekend uit 1875 en 1878; de uitgave uit 1875 waarschijnlijk met de titelpagina van een van de losse afleveringen). In dat boek is een lang verhaal, eigenlijk een roman, van 250 pagina's opgenomen, getiteld *O geest van 't goede, bescherm hem!* In een kort voorwoord laat de schrijver weten dat hij 'een strijd om behoud van een armen schipbreukeling op de woelige golven des academielevens' heeft willen uitbeelden. Het studentenleven kent veel verlokkingen, waaraan soms gevolgen voor het latere leven zijn verbonden. Het vermogen van de student om daaraan weerstand te bieden, is gevormd in zijn kinderjaren. Wie dat overweegt, moet volgens de auteur tot het inzicht komen dat 'de student-jongeling niet alleen de vader is van den man, maar ook de zoon van het kind'. De student van dit verhaal, Lodewijk van Rhoon, is de kleinzoon van een man die zijn karakter onherstelbare schade had toegebracht door overmatig (drank)genot in zijn jeugd, waardoor hij alle zelfrespect verloren had. Dat gemis wreekte zich bij de opvoeding van zijn kleinkinderen Lodewijk en Lize, over wie hij zich ontfermde nadat zijn dochter en haar man kort na elkaar gestorven waren. Het ontbrak de oude heer Van Rhoon aan vertrouwen in eigen beoordelingsvermogen om de kinderen het juiste pad te wijzen. Vooral de jongen moest daaronder lijden. Als dan het moment is gekomen dat Lodewijk het volle leven in stapt, blijkt hoe verwoestend de grootvaderlijke genotzucht uitwerkt op het leven van de kleinzoon. Ook hij kan met feestvieren geen maat houden en raakt steeds verder in de versukkeling: de cirkel is rond. Op een goede afloop hoeft niet te worden gerekend, want in het voorwoord stond al te lezen dat de schrijver was afgeweken 'van de vrij algemeene gewoonte, om romantische verhalen tot geluk en genoegen en voldaanheid van de helden, van de lezers, van den schrijver, kortom van alle partijen te doen eindigen'. De terugkeer naar een meer geregeld bestaan valt de jongeman die zich als student te buiten is gegaan aan vertier moeilijk, en onder de aangegeven condities is zo'n terugkeer zelfs onmogelijk. De noodzakelijkheid waarmee de gebeurtenissen zich voltrekken, tot de zelfmoord van Lodewijk aan toe, doet denken aan het stramien van een naturalistische roman. Alleen schuilt het noodlot hier niet in een erfelijke belasting, maar in een gebrekkige opvoeding, die het gevolg is van voorvaderlijk wangedrag. Daarom kan in het verhaal van Brooshoof tevens een 'tendensroman' worden

herkend, een boek waarin de handeling is ingericht naar de eisen van een vooraf bepaalde boodschap: wie matigheid betracht in zijn jeugd, verspeelt daarmee niet het bestuur over zijn eigen leven en dat van zijn (klein)kinderen. Maar voor het kind in kwestie, Lodewijk, is het noodlot even onafwendbaar als voor de erfelijk aangetaste personages uit het naturalisme.

Wat deze roman tot een bijzonder boek maakt, is de wijze waarop Lodewijk van Rhoon inzicht verkrijgt in zijn leven: door met zijn vriend Pim Storm van Noord de inhoud te bespreken van J.H. Scholtens *De vrije wil* (Leiden, 1859). Daardoor krijgt het determinisme in Brooshoofts roman een theologische achtergrond: een soort proto-naturalisme van calvinistische origine.

Scholten, die de ‘moderne theologie’ in Nederland introduceerde, had met zijn boek veel stof doen opwaaien. Determinisme en monisme (het geestelijke, God, wordt als enig uitgangspunt genomen; het stoffelijke vertegenwoordigt geen zelfstandig beginsel) zijn kenmerkend voor zijn theologie. De grote invloed van zijn denken blijkt bijvoorbeeld uit een van P.A. de Genestet's *Leekedichtjes*, nr. XXIV:

Monisme

Driemaal heb ik 't Boek verslonden,
Veertien dagen lang geloofd;
't Groote Raadsel is gevonden,
Schoon 't mij duizelde in het hoofd.
Toen - liet ik mijn vleuglen hangen,
Als een vliegje voelde ik me in
't Onontkoombaar web gevangen
Van een ijslijk groote spin;
'k Voelde levend mij verslinden
Door dien machtigen Monist...
En zoo 'k hier mijn heil moest vinden
Waar 'k nog liever Dualist!

Met een schier onuitputtelijk geduld, dat doet twijfelen aan de ernst van Lodewijks ‘landerigheid’ en ongedurigheid, beluistert de boemelaar in kwestie de uiteenzettingen van zijn vriend, die 62 pagina's in beslag nemen. Lodewijk wil zijn hart eens uitstorten en Pim vragen wat hem te doen staat. Pim begint met Scholtens stelling te weerleggen dat de mens zich empirisch kan overtuigen van het bestaan van God. Ook het dualisme van een andere denker, A.J. Vitranga (de schrijver Jan Holland), die in zijn studie *De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen* (Leiden, 1873), een spirituele wereld van vrijheid postuleerde naast de stoffelijke wereld waarin de natuurwetten heersen, voldoet hem niet. Hij

Mr. Pieter Brooshooft (1845-1921)

Foto: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden

stelt zich op het standpunt van de agnost en maakt Lodewijk duidelijk dat hij van hogerhand geen hulp hoeft te verwachten. Wel betoont hij zich een aanhanger van Scholtens determinisme, maar in plaats van zijn vriend daarom de onvermijdelijkheid van zijn ondergang voor ogen te stellen, weet hij hem op te beuren met het inzicht dat alleen de determinist tot op het laatst kan blijven geloven aan de mogelijkheid van een ingreep die het noodlot nog kan afwenden, de beslissende handeling die de eindafrekening van bepalende factoren, positieve en negatieve, juist positief kan maken. In de gloed van zijn betoog bestrijdt Pim de opvatting dat het determinisme alleen tot fataliteit en pessimisme kan leiden:

‘Eene andere vraag die men kan stellen is of de determinist, die zich al dieper en dieper in den poel der zonde ziet wegzinken, geen reden heeft om wanhopend te worden. Immers, het moet hem dan wel gaan schijnen alsof zijne antecedenten hem onherroepelijk tot zulk een ellendig lot hadden veroordeeld. De vrije-wils-man zou hier, niettegenstaande hij zich door dien vrijen wil dagelijks tot zondigen zag aangespoord, steeds kunnen blijven hopen dat hij hem op een goeden dag eene betere richting zou uitdrijven.

Inderdaad, tegen dit laatste is niets te zeggen. Maar even waar is het dat de vrije-wils-man niet den minsten waarborg kan hebben voor de duurzaamheid van zulk eene verandering. Drijft de wil hem te eeniger tijd in de goede richting heen, het volgende oogenblik kan hij hem weer slecht doen handelen en hem zoo voortdurend tot zijn speelbal maken. Daarentegen kan de determinist altijd nog blijven hopen op eene duurzame verandering. Immers, dat hij zonder ophouden zondigt is geen afdoende reden om te besluiten dat zijne antecedenten hem tot een onfeilbaren val hebben gedoemd. De factoren, die op iemands handelingen werken, zijn, hoewel er nooit een enkele ontbreekt, dikwijls zoo verborgen, zoo ver met het verleden samenhangende, zich een tijd lang verschuilende om dan weder te voorschijn te komen, dat het in werking treden van factoren die men nieuw waant omdat men ze tot nu toe niet kende, aan iemands bestaan plotseling eene geheel andere wending kan geven. [...] Maar behalve nog deze gunstige wending, die uit de diepte zijner antecedenten kan opdoemen, mag de determinist ook steeds blijven hopen, dat inwerking van buiten gunstig op hem zal werken. Bij het systeem van den vrijen wil zijn “opvoeding”, “raadgevingen”, “goede voorbeelden”, enz. eigenlijk ondingen. De wil zal - is hij wezenlijk vrij - eigenmachtig beslissen of en hoe lang hij er van gediend wil zijn. Volgens het determinisme daarentegen worden, zooals ik vroeger aantoonde, iemands handelingen bepaald niet alleen door inwendige, maar ook voor een groot gedeelte door uitwendige factoren. Geen stelsel dat zoozeer liefde tot den naaste, ijver om zoo mogelijk tot zijn geluk mede te werken, tot plicht maakt als het zedelijk determinisme’ (*Academische dissolving-views*, pp. 345-346.)

Dat het met de lijder toch soms fout afloopt, komt volgens Pim omdat de inspanningen om zijn gebreken te boven te komen, veelal worden tegengewerkt door lagere

aandriften. Zijn geweten (de ‘geest van het goede’ uit de titel) wijst hem de weg naar het geluk, door af te zien van egoïsme en idealen na te streven, maar de natuurkracht die op een lager plan in ons lichaam werkt, roept om onmiddellijke genietingen. Waar het geweten zich niet goed heeft kunnen ontwikkelen, door een gebrekkige opvoeding of slechte omstandigheden, krijgt het ruwere egoïsme van de zinnelijkheid de bovenhand. Een verandering ten goede blijft uit en de noodlottige afloop staat vast.

Lijken deze laatste overwegingen ontsproten aan Pims eigen geest, de opvatting dat alleen het determinisme ‘ware zedelijkheid’ mogelijk maakt en geenszins tot berusting leidt, kan worden teruggevonden in het boek van Scholten:

‘Het in determinisme is gewoon tegen het determinisme in te brengen, dat het den mensch tot *zorgeloosheid* leidt ten aanzien der bekeering. Dit bezwaar [...] drukt op het ethisch determinisme niet. De ethische determinist, in wien de zedelijke bewustheid ontwaakt, is niet zorgeloos, want, uit kracht van zijne zedelijke natuur, kan hij evenmin onverschillig blijven omtrent het goede en zijne hoogere belangen, als een hongerige determinist omtrent de spijs, die hem wordt voorgezet.’

(*De vrije wil*, p. 245.)

Van zelfmoord rept Scholten niet, wel Vitranga, die het in zijn studie *De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen* in verband brengt met de roekeloosheid van de jeugd, die soms weinig aan het leven schijnt te hechten. Onverschilligheid, ontevredenheid en verveling noemt hij kenmerkend voor de geestesgesteldheid van de zelfmoordenaar. Zelfmoord komt volgens Vitranga voort uit de ‘neiging om tijd en ruimte benevens haar wet van oorzaak en gevolg te verbreken’. Hij onderkent deze neiging vooral bij jonge mensen en ziet er een spoor van vrijheid in, van ‘de mens als geestelijk wezen’. In Brooshoofts roman ontbreekt een dergelijke opvatting van de suïcide, wel is er een opvallende overeenkomst met Vitranga's beschrijving van de zelfvernietigingsdrang bij de jeugd.

‘Vooral opmerkelijk is het verschijnsel, dat jongelieden, die toch het meest te verliezen hebben, vaak roekeloos omgaan met het leven. Wij bedoelen hiermede niet alleen, dat de jonge mensch zich aan duizend genietingen en dwaasheden, welke het dier niet kent, overgeeft, die hij vooruit zeker weet, dat het leven verkorten en bederven, - maar 't is een erkend feit, dat jongelieden vaak zeer onverschillig zijn omtrent het leven [...]’
(*De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen*, p. 203.)

Pim geeft zich intussen alle moeite het gedrag van zijn vriend te beïnvloeden. Samen trekken ze zich terug in een huisje bij Haarlem, waar ze studeren en lange wandelingen maken. Maar de duivel in Lodewijk blijft zich roeren: na een paar weken stort de jongen zich weer in het uitgaansleven. Pim overweegt zijn vriend onder curatele te laten stellen, gezien de ernstige fysieke en morele aftakeling waaraan deze ten prooi is gevallen, maar als Lodewijk behalve aan slechte vrouwen en drank ook aan het kaartspel verslaafd is geraakt, kan niets zijn ondergang meer tegenhouden. Op een ochtend, thuisgekomen van een braspertij, schiet hij zich een kogel door het hoofd.

Dan blijkt dat het determinisme deugd en plichtsbetrachting niet hoeft uit te sluiten, waardoor het boek toch nog een goede, zij het melancholieke afloop kent. Pim, die het eerst uitkomt bij het levenloze lichaam, besluit de ware toedracht van Lodewijks dood voor diens grootvader en zuster verborgen te houden. Hij verklaart zijn vriend per ongeluk met zijn pistool te hebben doodgeschoten.

Het aardige is dat deze daad van zelfopoffering niet als een verrassing komt, maar in het boek wordt voorbereid. Ook Pim wordt door de onverbiddelijke wet van oorzaak en gevolg tot zijn optreden gebracht. In zijn jeugd heeft hij gezorgd voor een jonger zusje, blind en idioot geboren door de schuld van haar vader, die een vriend in een duel had gedood en daarop zijn zwangere vrouw zo de stuipen op het lijf had gejaagd met zijn razernij dat hij zijn land ‘tot levenslang lijden’ had gedoemd. Plichtsbetrachting en verantwoordelijkheidsbesef waren Pim van kindsbeen af ingeslepen. Maar ook de omgang met Lodewijks familieleden is bepalend voor zijn optreden.

Prof. dr. Johannes Henricus Scholten (1811-1885)

Foto: Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage

Tijdens een bezoek verneemt hij van Lodewijks zuster Lize dat zij griezelt bij de vele zelfmoorden die in de romans van Charles Dickens voorkomen. Ze verklaart

haar afschuw als volgt: ‘ “Ik kan het niet beter duidelijk maken dan door het, gelukkig ondenkbare, geval te stellen dat iemand die mij na aan 't hart lag, eens zoo'n wanhopige daad beging; nu, dan geloof ik zeker, dat ik òf krankzinnig, òf zoo diep treurig zou worden, dat ik nooit meer een gelukkig oogenblik in mijn leven kon doorbrengen.” ’ (*Academische dissolving-views*, p. 247.) Deze waarschuwing van het meisje op wie hij verliefd wordt en dat hij zich tot vrouw wenst, kan niet anders dan van doorslaggevende betekenis zijn voor zijn latere optreden.

Lodewijks kennismaking met Pim heet in het boek ‘een schakel in de serie van oorzaken en gevolgen, die het menschelijk leven daarstelt’ (p. 223). De een is gedisponeerd tot stuurloos gedrag, de ander tot verantwoordelijkheidsbesef. De confrontatie van deze beide naturen, onder het gesternte van oorzaak en gevolg, lijkt op de ‘experimenten’ van de naturalisten, maar is ontleend aan het determinisme van Scholten.

Rob van de Schoor

Uit de bibliotheek

Dierbaar Magazijn

Dierbaar Magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Onder redactie van Berry Dongelmans, Frits van Oostrom en Peter van Zonneveld, met medewerking van Marco de Niet. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995. 207 pp., f 95,-. ISBN 90-5356-165-X.

In de geboorteplaats van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde werd in november 1995 het fraaie boek *Dierbaar Magazijn* ten doop gehouden, dat geheel is gewijd aan de bibliotheek van de Maatschappij. De redactieleden blikten terug op de totstandkoming van het werk, waarna Frits van Oostrom het boek overhandigde aan de voorzitter van de Maatschappij. Berry Dongelmans beet de spits af met een belangrijke observatie.

Ziedaar alles wat er overgebleven is

U denkt natuurlijk dat een boek over de bibliotheek van de Maatschappij over boeken gaat. Ik ben bereid u gedeeltelijk in die waan te laten, want ik heb die gedachte tot voor kort ook gehad. Nu heb ik twee jaar de tijd gehad om van dat exclusieve idee af te komen. Want sinds we aan dat boek zijn begonnen, medio 1993, ben ik langzaam maar zeker tot de overtuiging gekomen dat we ogenschijnlijk een boek over een bibliotheek en over boeken aan het maken waren, maar in wezen bezig waren met een boek over 'mensen'. En dat zijn - heb ik voor mijzelf geconstateerd - eigenlijk de mooiste boeken om te maken. Tot nu toe vond ik het maken van een boek over boeken het mooiste wat er bestaat, maar met *Dierbaar Magazijn* heb ik eigenlijk meegewerkt aan het allermooiste wat je je als boekhistoricus maar kan wensen. Mensen van nu die schrijven over mensen van toen. En wat hen bindt is hun gemeenschappelijke passie, namelijk hun liefde voor het boek.

En met dat - wat ik nu even noem - 'menselijke' aspect ben ik op verschillende manieren geconfronteerd: enerzijds als redactielid dat de contacten met de auteurs mocht onderhouden, maar ook omdat ik me als auteur intensief heb bezig gehouden met de bestudering van het archief. En zo kom je langzaam maar zeker tot het idee dat *Dierbaar Magazijn* in feite gaat over mensen: van toen en van nu. En niet eens als aparte categorieën, maar in elkaar overlopend, letterlijk als communicerende vaten. 'In gesprek met de vorigen', noemde Ter Braak het.

Als Hans Luijten, een van de auteurs, schrijft over de verzameling in het museum Catsianum van De Jonge van Ellemeet, dan schrijft hij behalve over De Jonge van Ellemeet en over Cats, ook over Hans Luijten. En als Alfons Lammers aan de redactie

voorstelt een miniatuurtje over Wijnandts Francken te schrijven, schrijft hij behalve over Wijnandts Francken ook over zichzelf.

Dierbaar Magazijn gaat over universele passies van mensen van vlees en bloed. Het gaat over onze en hun grandeur, hun en onze rijkdom, armoede, idealen en teleurstellingen en ja, natuurlijk, ook over hun boeken en verzamelingen, hun lievelingen die nu de onze zijn geworden.

Een van de meest aardige verzamelingen in de bibliotheek van de Maatschappij is het archief, waarin al die passies, die klein- en grootheid, die idealen, en vult u verder maar in, uit naar boven komen. Je leert je helden weer van een heel andere kant kennen. Voor iemand als Willem de Vreese - de grondlegger van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta - heb ik grote bewondering. Maar hij heeft mij ronduit geschokt. Als bibliothecaris Van Rijnbach hem - het is 1928 - vraagt een paar Middelnederlandse handschriften van de Maatschappij terug te brengen, die De Vreese al geruime tijd op de Rotterdamse bibliotheek heeft staan, reageert De Vreese bijna furieus. Hij schrijft dat het veel economischer is de handschriften bij hem te laten dan ze alleen omwille van hun 'acte de presence' terug te halen naar Leiden; en je leest zijn antwoord met stijgende verbazing en ongeloof:

'Maar voor mijn part mogen alle bibliotheken verbranden, als hun voorraad alléén moet dienen om het bestaan van "boekbewaarders" te rechtvaardigen. Het is trouwens nog zeer de vraag, waar boeken en handschriften werkelijk het best bewaard zijn: op de bibliotheek waaraan zij toebehooren of op die, waaraan zij geleend zijn. In 1870 is van de bibliotheek te Straatsburg alleen overgebleven wat uitgeleend was en in 1914 is hetzelfde gebeurd met Leuven: de vier handschriften daar vandaan die te mijnen behoefte in de kluis der Universiteitsbibliotheek te Gent lagen, ziedaar alles wat er overgebleven is.'

Ik laat de mensen van toen en stap over naar de mensen van nu. Uiteraard naar de auteurs: dankzij hen ligt het boek er nu, en het is hier de plaats al die aardige, veront-

ruste, langzame, vasthoudende, kritische, schoolse, gedreven, charmante, en erudiete auteurs voor hun inspanning te bedanken. Dankzij hen zal de faam van de bibliotheek zich ver buiten Leiden vestigen of opnieuw bevestigd worden. Maar ook de andere betrokkenen verdienen onze danken voor hun inzet, hun geduld. Duidelijk is dat *Dierbaar Magazijn* evenzeer gaat over mensen die we meestal in de kleine lettertjes tegenkomen, de mensen achter de schermen, bijvoorbeeld over de mensen van de Dousa-kamer in de Universiteitsbibliotheek Leiden die ervoor gezorgd hebben dat vele honderden en honderden stukken uit het Maatschappij-bezit konden worden bekeken door de auteurs, die die stukken weer hebben opgeborgen in de magazijnen, en ze er weer hebben uitgehaald om de fotograaf zijn werk te kunnen laten doen. Ik kan mij voorstellen dat zij met gemengde gevoelens tegen de titel *Dierbaar Magazijn* aankijken. Het boek gaat natuurlijk ook over de vormgever Erik Cox en over de fotograaf Wim Vreeburg, twee vakmensen die de teksten van de auteurs en daardoor de bibliotheek van de Maatschappij eindelijk een eigen, uniek gezicht hebben gegeven.

Tot slot gaat *Dierbaar Magazijn* ook over de redactie, over de keuzes die gedaan en niet gedaan zijn. Alle redactiebescheiden zullen in het archief van de Maatschappij worden gedeponereerd. Daar kunt u dus - als ik de archiefwet goed ken - over zeventig jaar allemaal zelf nalezen waarom *Dierbaar Magazijn* eruit ziet zoals het eruit ziet. En dat levert dan in 2066 misschien weer stof voor een alinea in het *Gedenkboek ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Maatschappij*.

Kortom, *Dierbaar Magazijn* gaat behalve over mensen van toen, van nu, zelfs nog over mensen van de toekomst. Mooier kan het niet.

Berry Dongelmans

Beminnars der taal-, dicht- en redeneerkunde!

De vernieuwingen in het literair-historisch onderzoek van de laatste decennia hebben nauwelijks tot een betere kijk op de veelzijdige achttiende-eeuwse letterkunde geleid. De grenzen van de kleine literaire canon uit die eeuw zijn tot op heden onwrikbaar gebleken, het letterkundige landschap wordt kunstmatig monotoon gehouden. Van Effen, Feith, Van Alphen, Wolff & Deken en Bilderdijk krijgen al een eeuw lang de meeste aandacht in handboeken en blijven aldus de gezichtsbehalers. Af en toe duiken er, met name door de inspanningen van een kleine groep liefhebbers, andere individuen op, zoals Belle van Zuylen, Elizabeth Maria Post, Gerrit Paape, Jacob Campo Weyerman en Franciscus Lievens Kersteman. Achter hen blijven nog vele schrijvers verscholen met wie we niet goed raad weten, omdat ze niet goed passen in onze theorieën over wat letterkunde is, maar ook omdat ze een andere kant van de achttiende eeuw representeren, die niet goed te rijmen valt met de twee aspecten die kenmerkend worden geacht voor dat tijdvak: matige Verlichting en knusse gezelligheid. Over de omvang en aard van deze ‘achterkant’ van de achttiende eeuw weten we nog erg weinig, wat jammer is, omdat hier de basis ligt van de modernisering die het letterkundige circuit onderging na de Renaissance.

De boekerij van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde biedt vele mogelijkheden om onderzoek te verrichten naar die achterkant. De Maatschappij, zelf kind van dat tijdvak, bezit namelijk fraaie collecties met genres die niet tot de letterkundige canon worden gerekend en in het gunstigste geval slechts zijdelings zijn bestudeerd. Ik noem collecties als straatliedjes, plaatsbeschrijvingen, gelegenheidsgedichten, genootschapswerken, toneelteksten, prozawerken en periodieken. In *Dierbaar Magazijn* worden enkele van deze collecties voor het voetlicht gehaald; niet alleen omdat het rijke en zelfs omvangrijke collecties betreft, maar ook omdat ze het niet verdienen een marginale rol te spelen in het letterkundige onderzoek, waarbij ‘letterkundig’ de betekenis heeft die de Maatschappij uitdraagt in haar naam. In die zin is *Dierbaar Magazijn* zeker bedoeld als invitatie voor nader onderzoek, zoals Kees Fens terecht stelde in een recensie in *de Volkskrant*.

Sta mij toe dat ik u hier iets meer vertel over een van die collecties, namelijk de achttiende-eeuwse Nederlandse almanakken. In de zeventiende en achttiende eeuw waren almanakken wat agenda's voor ons zijn: jaarboekjes, met als belangrijkste onderdeel de kalender. Ze werden in alle soorten en maten gemaakt, voor diverse doelgroepen: vrouwen, tieners, studenten, muziek- en theaterliefhebbers, kunstminnaars enzovoort. Bij de bewaarders onder ons bevindt zich ongetwijfeld ergens in huis een stapeltje oude agenda's, maar er zullen velen zijn die na het verstrijken van een jaar de agenda zonder wroeging bij het oud papier gooien. Datzelfde lot was de almanak in de achttiende eeuw beschoren. Het waren gebruiksboekjes, geen studieboeken of objecten waar je zuinig mee omging. Dat is voor ons, moderne onderzoekers, te betreuren. Want naast de kalender, die de gebruiker confronteert met de verplichtingen van alledag, bevatten de almanakken ook verstrooiende en informatieve teksten en afbeeldingen als mengelwerk. Deze teksten kunnen ons helpen een evenwichtiger, minder stereotiep beeld te krijgen van achttiende-eeuwse letterkunde en ook voor andersoortig historisch onderzoek zijn almanakken interessante bronnen.

Ik geef u een voorbeeld. Volgens goede achttiende-eeuwse gewoonte werden verhalen en gedichten in almanakken niet voluit ondertekend, maar, net als in verzamelbundels, slechts met initialen. Bij nadere bestudering blijken zich achter de initialenreeksen in almanakken veel vrouwelijke auteurs te verschuilen, en niet de minsten. Petronella Moens, Elizabeth Maria Post, Naatje van Streek-Brinkman en Adriana van Overstraten publiceerden gedichten in almanakken. Hoewel deze dames door ons vrijwel geheel naar de hoek van irrelevantie zijn geduwd, waren zij in hun dagen prominent aanwezig, als schrijfster van patriotse tijdschriften, als verdedigster van mensenrechten, als vertaalster van Vergilius of als actief lid van vele genootschappen. Omdat almanakken veelal als nieuwjaarsgeschenk aan vrouwen werden gegeven, waren deze jaarboekjes voor schrijfsters een goed medium om contact te zoeken met hun vrouwelijke achterban.

Het aardige van almanakken nu is, dat ze niet alleen nog veel onbekend werk bevatten van bekende en minder bekende auteurs, maar door hun karakter van verzamelbundels vaak een context bieden om die teksten te interpreteren. De bijdragen in het mengelwerk van almanakken zijn ruwweg te splitsen in fictionele en niet-fictionele teksten. Het hele scala aan eigentijdse fictionele genres is in almanakken terug te vinden: gedichten en liedjes (gelegenheidswerk, liefdesgedichten, oden, airtjes, fabels), letterkundig proza (brievenromans, romances, kluchten), toneelstukken van binnen- en buitenlandse auteurs en ‘strooigoed’ (anekdotes, raadsels en dergelijke). Non-fictionele teksten zijn informatief, zoals recepten tegen ongedierte in boeken, of ze zijn belerend, vaak in de vorm van een catechismus. Deze teksten handelen over zaken als persoonlijke hygiëne, vaderlandse geschiedenis en de rechten en plichten van een Nederlands burger. De invloed van de ideologie van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen is onmiskenbaar. Door deze grote verscheidenheid aan bijdragen en onderwerpen is het mogelijk fictionele teksten direct te confronteren met niet-fictionele over eenzelfde thema. Neem het landleven. Overvloedig is het aantal idyllischarcadische gedichten en liedjes, vaak met een ondeugende knipoog: de auteurs hebben niets dan lof voor het goede leven op het land in al zijn simpelheid, vol vrijages, natuur en vrijheid. De niet-fictionele bijdragen daarentegen worden geschreven om stedelingen te wijzen op het zware leven op het platteland en op het belang van de boerenbedrijven voor de nationale welvaart. De boeren zelf worden aangesproken op hun verantwoordelijkheden. Tevens zijn er teksten die ingaan op problemen als ziekte bij het vee of brand in het hooi. Deze volstreekte tegenstelling schreeuwt om nader onderzoek.

De negentiende-eeuwse bibliothecarissen van de Maatschappij behoorden tot de eersten die het belang van almanakken als verzamelobject inzagen. Gedurende die eeuw werden met regelmaat op veilingen almanakken uit de drie voorgaande eeuwen gekocht. Hoogtepunt en tevens eindpunt in het aanleggen van een verzameling almanakken was de schenking van de Utrechtse hoogleraar en theoloog J.I. Doedes in januari 1898.

Dankzij de overdracht van deze privécollectie, bestaande uit bijna duizend almanakken uitgegeven tussen 1587 en 1894, bezat de Maatschappij de belangrijkste collectie in Nederland. Hoe belangrijk, moge blijken uit het feit dat de collectie nog steeds de grootste is, hoewel er in de honderd jaar die inmiddels zijn verstreken nauwelijks nog almanakken zijn aangeschaft. Laat ik u met enige getallen vermoeien.

Aan de hand van moderne catalogi en contemporaine advertenties stel ik een inventarisatie op van achttiende eeuwse almanakken. Mij zijn op dit moment ongeveer 450 verschillende titels bekend. Van vele titels verscheen slechts één jaargang, maar er zijn ook nogal wat langlopende uitgaven; sommige verschenen zelfs gedurende de hele eeuw. Ik noemde de collectie van de Maatschappij wat betreft de achttiende eeuw de grootste: zij omvat namelijk 135 titels (rekening houdend met meerdere jaargangen per titel zijn dat ruim 350 exemplaren). Andere grote collecties zijn te vinden in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (115 titels), de Koninklijke Bibliotheek (100 titels) en de Provinciale Bibliotheek Friesland (70 titels). Maar in de meeste andere universiteits- en openbare bibliotheken zijn vaak niet meer dan tien tot twintig verschillende almanakken uit de achttiende eeuw te vinden. Diezelfde aantallen treffen we aan in grote buitenlandse bibliotheken als de British Library en de Staatsbibliothek te Berlijn. Wellicht het meest ontluisterend echter is het feit dat er van meer dan een derde van die 450 bij titel bekende almanakken geen exemplaren bewaard zijn gebleven. Deze kennis maakt niet alleen de collectie almanakken van de Maatschappij extra waardevol, maar onderstreept ook de rol van de bibliotheek van de Maatschappij als officieus depot van nationaal cultureel erfgoed. En uiteraard is ook deze opmerking bedoeld als een invitatie.

Marco de Niet

Hoe dierbaar is ons magazijn?

Waarom heet ons boek *Dierbaar Magazijn*? Kees Fens vroeg zich in *de Volkskrant* van 29 november 1995 af: ‘Hoe dierbaar is dat en voor wie? Had niet iemand een duidelijke liefdesverklaring kunnen schrijven?’ Het verbaast mij dat Kees Fens, die toch enige belezenheid in de Nederlandse literatuur niet ontzegd kan worden, niet dadelijk moest denken aan het gedicht dat Bilderdijk aan de collectie van de Maatschappij heeft gewijd. Het luidt aldus:

Papieren paradijs!
o Dierbaar magazijn!
Gij, die op schappen, schragen
Een kostbre schat mag dragen.
Geleerdens godenspijs! o Hemels ambrozijn!

Waarom, zo zult u zich afvragen, heeft de redactie dit vers dan niet als motto in het boek opgenomen? Dat komt omdat Willem Bilderdijk heeft nagelaten dit gedicht te schrijven. We hebben de titel dus zelf bedacht. De verzamelingen van de Maatschappij zijn voor velen steeds een dierbaar bezit geweest. Voor de een zijn het vooral de toneelstukken, voor een ander de brieven, de kinderboeken, de almanakken of het ondergrondse drukwerk. Voor de Duitse student Hoffmann von Fallersleben, die in de zomer van 1821 in Leiden verbleef, waren het de middeleeuwse handschriften. Hij logeerde toen bij dr. Salomon op de Hooigracht. De secretaris van de Maatschappij, H.W. Tydeman, liet hem deze kostbare manuscripten zo maar meenemen naar zijn logeeradres. En zo zat Hoffmann zich onder een boom in de tuin van zijn gastheer te verlustigen in onze Middeleeuwen. Dat kan niet meer. De tuin van dr. Salomon is immers al sinds vele jaren in de bebouwing opgenomen.

De verzameling handschriften van negentiende-eeuwse literatoren is ook dierbaar op een andere manier. Een beverig, onder invloed van opium geschreven briefje van Bilderdijk getuigt op onnadrukkelijke wijze van zijn genegenheid voor zijn levensgezellin. Hij schreef: ‘Lieve! 'k ben niet meer in 't aardsche. Ieder oog zondert zich af, en ik zie elk voorwerp dubbeld.’ Aandoenlijk ook is de toewijding waarmee Nicolaas Beets de herinnering aan zijn op jeugdige leeftijd overleden echtgenote Aleide van Foreest in een map bijeen heeft gebracht. Men vindt daar niet alleen de gedichten die hij voor haar schreef, maar ook twee haarlokken, en een gedroogd bloempje, in een couvert waarop Beets noteerde: ‘Door my geplukt in het Bosch van Nijenburg Hemelvaartsdag 1840 en door Aleide bewaard.’ De kinderen van HaverSchmidt moeten de opgewekte tekeningen die hun vader ooit voor hen maakte, ook later hebben gekoesterd, zodat ze ongeschonden in onze collectie konden worden opgenomen.

Zo vormen de verzamelingen van de Maatschappij op allerlei manieren een dierbaar magazijn. Ieder heeft daarin zijn eigen troetelkinderen. En sommige dingen zijn niet alleen dierbare herinneringen. Wie ze aanschouwt, voelt nu nòg dat het ook gaat om herinneringen aan dierbaren.

Peter van Zonneveld

Voor leden van de Maatschappij is *Dierbaar Magazijn* nog te verkrijgen voor de intekenprijs van f 65,- + portokosten. Bestellingen dienen te worden gericht aan:

Amsterdam University Press, Prinsengracht 747-751, 1017 JX Amsterdam, onder vermelding van 'intekenprijs f 65,- lid Maatschappij'.

Twintig jaar *Dimensie*

In 1976 nam dichter Jan Biezen het initiatief tot het oprichten van *Dimensie*, onder andere door de stichting van een gelijknamig tijdschrift gewijd aan *Dichten en Denken*.

Op die gedenkwaardige avond van 11 juli 1976 verzamelden zich enkele Greshoffianen voor het vroegere huis van Greshoff te Schaarbeek om aldaar een fles 'vonkelwijn' te ledigen op het zojuist gestichte Internationaal Forum van de *Republiek der Afrikaanse en Nederlandse Letteren* en dit temidden van de heftig woedende Nolsiaanse Taalstrijd te Schaarbeek (Brussel).

Uitgangspunt was en is om het materiaal van de Afrikaanse en Nederlandse Letteren zoveel mogelijk uit te wisselen en derhalve als particuliere organisatie bij te dragen tot de beschikbaarheid van dat materiaal voor geïnteresseerden waar ook ter wereld.

Hoe cond ick U mijn broeders oyt vergeten
Daar wij toch zijn en eenen stronck gheplant
(Marnix van Sint Aldegonde)

Naar aanleiding van het twintigjarige bestaan initieerde *Dimensie* een adoptieproject voor het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Het blijkt dat arme faculteiten Nederlands niet of niet meer in staat zijn een abonnement op dit eerbiedwaardige wetenschappelijke tijdschrift te bekostigen. U kunt het adoptieproject steunen door een gift of donatie bestemd voor een abonnement voor zo'n instelling. De gedachten gaan vooral uit naar de vele faculteiten in India, Indonesië, Israël, de faculteiten Afrikaans-Nederlands in Namibië en Zimbabwe, de instellingen in Suriname, Aruba en de Nederlandse Antillen, Turkije en natuurlijk de vele oude en nieuwe faculteiten van het voormalig Oostblok.

Voor een ander lopend project kunt u uw overbodige boeken op het gebied van de Afrikaanse en Nederlandse taal- en letterkunde door toezending schenken aan *Dimensie*, die zorg zal dragen voor plaatsing in buitenlandse bibliotheken.

Demonstraties uit de handschriftenkamer

Pieter Obbema, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1996. 203 pp., f 49,-. ISBN 90-6550-277-7.

Op 5 januari 1996 nam P.F.J. Obbema afscheid als conservator westerse handschriften van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Reeds op dezelfde dag - bij wijze van uitzondering - verschenen de vijf lezingen waarmee Obbema werd geëerd in druk in een prachtig boekje onder redactie van A.Th. Bouwman: *Niet alleen kijken. Over het gebruik van handschriften en handschriftencollecties*. Verder zag de tentoonstellingscatalogus *Kasten vullen het licht*, waarin Obbema op luchtige toon een toelichting geeft bij veertig aanwinsten uit de jaren 1963-1995. Aan de belangrijkste publicatie die aan dit afscheid is te verbinden, besteedde Kees Fens aandacht in *de Volkskrant* van 15 januari 1996. De tekst van zijn bespreking volgt hieronder.

Mijn mededogen met het klooster Lopsen, dat ook 'Hieronymusdal' heette en in Leiden was gelegen, is groot. Het werd omstreeks 1400 gesticht als een klooster van tertiariissen; later ging het op in de congregatie van Windesheim, die uit de Moderne Devotie is voortgekomen. Waarschijnlijk dateert de naam Hieronymusdal uit de tijd van de aansluiting bij Windesheim, de broeders van het Gemene Leven werden ook wel 'Hieronymieten' genoemd. Het klooster had een boekenatelier en de paneelschilderkunst werd er beoefend. Hoewel de strenge regel van Windesheim het gebed boven de handenarbeid plaatste, bleven de Leidenaars waarschijnlijk met dispensatie hard doorwerken: ze moesten van hun schrijf- en schilderwerk leven. Het klooster heet een 'armoedig stadsklooster'. Het bestond in een ongelukkige tijd: de uitvinding van de boekdrukkunst veroorzaakte min of meer de financiële ondergang van het klooster. Het werd in 1526 opgeheven. Maar de geest was toen ook al zeer verslapt. Telde het in 1498 nog 31 broeders, bij de opheffing waren er officieel nog drie, van wie er één al was weggelopen. De eindtijd van de reformatie nadert Nederland.

Van het klooster is bewaard gebleven wat een 'wandcatalogus' heet. Die dateert van omstreeks 1495. Zo'n catalogus is een groot vel perkament, dat als een affiche in de bibliotheek werd opgehangen. Het volledige boekenbezit stond erop, naar rubrieken geordend. Het blijkt om zo'n tweehonderd boeken te gaan, wat niet weinig was. Een grondig onderzoek van die catalogus leidt - en daar wordt het verdriet groot - tot de conclusie dat Lopsen een 'naar de maatstaven van de tijd povere bibliotheek had'. Een centrum van studie was het klooster allerminst. In hoeverre de collectie ook armoedig was vergeleken bij die van andere kleine kloosters, is niet vast te stellen. Er is geen vergelijkingsmateriaal.

Op vergelijking berust wel de vaststelling dat het boekenbezit pover was naar de maatstaven van de tijd. Alleen wie de kennis van andere bibliotheken of de catalogi ervan heeft en vooral van de boeken (van de bibliotheek van Lopsen is niets overgeleverd) kan die vaststelling maken. Wat staat er, wat staat er niet, hoe volledig zijn bepaalde auteurs. De mogelijkheden leiden tot een oordeel over de werkelijkheid.

Maar er is nog iets anders. Tweehonderd boeken - handschriften en vroege drukken - was niet weinig. Maar de kwantiteit zegt niets over de kwaliteit. De studie waarin

de bibliotheek van Lopsen bewonderenswaardig wordt gehanteerd, heet *Een Hollandse kloosterbibliotheek van omstreeks 1495*. De eerste zin ervan luidt: 'Het is lastig te achterhalen wat er in Holland op het einde van de middeleeuwen binnen de muren van een mannenklooster werd gelezen.' Dat is een wat merkwaardige probleemstelling. Alsof de aanwezige boeken allemaal gelezen boeken zijn. Zeker in kloosterbibliotheken is het bezit altijd groter dan de reële lectuur. De werkelijkheid is op haar best de mogelijkheid. Van de afdeling 'refterboeken' zijn we zeker: die zijn tijdens de maaltijd gehoord, want het eten was een ritueel. Maar heel veel van de andere rubrieken vertegenwoordigt een wellicht voor een enkele nog levende, maar voor de anderen dode traditie. Maar de boeken hoorden wel aanwezig te zijn. En ze bleven aanwezig.

Die eerste zin maakte mij heel erg nieuwsgierig. Aan het einde moest ik 'lastig' helaas door 'onmogelijk' vervangen. Over de bibliotheek komen we alles te weten, over de lezers weten we tenslotte niets. Dus ook niet over hun spiritualiteit. Er schemeren hoogstens vermoedens. Het schitterende portret van de kloosterbibliotheek portretteert de broeders niet. Wat de Leidenaars konden lezen, wordt zichtbaar. En dat was een armoedig geheel.

Inconsequentie kan soms sieren. De genoemde studie is de negende van de veertien verzameld in het boek *De middeleeuwen in handen* van Pieter Obbema, tot begin van dit jaar conservator aan de Leidse Universiteitsbibliotheek. De tiende studie begint zo: 'Er kan een wereld van verschil zijn tussen de boeken die iemand bezit, en die iemand leest. De boekenlijsten die tot nu toe aan de orde kwamen, zeiden niets over de omgang met de literatuur, tenminste als wij de boeken voor de refterlezing in de catalogus van Lopsen, de *libri refectoriales*, buiten beschouwing laten.' Maar wat moeten we nou met de eerste zin van de hieraan voorafgaande studie? Een dergelijke vergeetachtigheid is bij een discipline als paleografie en codicologie die zo'n sterk geheugen vragen, wat verwonderlijk. In elk geval, de tiende studie, 'Boeken in een meditatieschema uit Deventer', geeft niet alleen inzicht in het boekenbezit, in dit geval van het Heer Florenshuis in Deventer, een vestiging van de Moderne Devoten, maar ook in het gebruik ervan. We weten - voor een deel - wat zij lazen. Het meditatieschema is een schriftelijk hulpmiddel: voor de meditatieve onderbrekingen van de dag worden de punten vastgelegd. Bij elk punt wordt verwezen naar een boek uit de bibliotheek dat het bepaalde punt kan verdiepen. Waardoor men dus stof kreeg voor de meditatie. Door

Foto: Museum Thyssen-Bornemisza, Madrid

zo'n document weten wij veel over de spiritualiteit van die gemeenschap, naar de vorm en naar de inhoud. Een specialist in spiritualiteitsgeschiedenis vindt hier uiteraard schitterend materiaal, ook ter vergelijking. Maar zonder een deel van diens kennis had de handschriftkundige het document misschien wel kunnen vinden, maar niet op zijn waarde kunnen schatten.

De studies van Obbema hebben als tijd van handeling de late Middeleeuwen, veelal de vijftiende eeuw. Wat er aan boeken en handschriften uit de Middeleeuwen is bewaard gebleven, is maar een fractie van wat er is geweest. Het meeste is verloren gegaan, zeker van de religieuze literatuur, zowel in het Middelnederlands als in het Latijn. Natuurlijk is, in de Noordelijke Nederlanden, de reformatie een van de grote vernietigers met name van de kloosterbibliotheken geweest. Dat van de bibliotheek van het Utrechtse kartuizerklooster zo veel nog in de Universiteitsbibliotheek van die stad aanwezig is, is uitzonderlijk. Ook de boekdrukkunst liet veel manuscripten verdwijnen. Voor wat bewaard bleef, kende men in latere eeuwen lang niet altijd interesse. De geest van de tijd was helaas niet de onze! Maar dat is de tragiek, waarvan de gevoelens even pijnlijk als nodeloos zijn. En ze is op alle gebieden aanwezig. In elk geval: de conservator, met name van middeleeuwse handschriften, is ook hoeder van gaten. En die kunnen hem voortdurend pijnigen, want de oplossing van problemen die het ene handschrift stelt, onmogelijk maken. Laat staan dat hij uit dat ene handschrift enige algemene conclusies kan trekken. Kenmerken blijven vaak bijzonderheden, bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal, handschriften of boeken vaak onvermijdelijk en bijna tegennatuurlijk unica. Wat de beoefenaar van de toegepaste wetenschap, die de handschriftenkunde is, het liefst wil: de geestelijke wereld achter en rond het boek zichtbaar maken of andere wetenschappers daartoe in staat stellen, wordt hem meestal onmogelijk gemaakt. Zijn enige kans blijft de vergelijking. En het geluk van het vinden van vergelijkingsmateriaal.

Als Obbema's boek van iets overtuigt, dan is het van de beperktheid van de titel ervan. Het kan natuurlijk een historische sensatie zijn een middeleeuws handschrift in de hand te houden, hoewel dat een gevoel is dat tot weinig meer leidt dan ruime en dus vage bespiegelingen. Het wordt pas boeiend, als je weet wat je in handen hebt. Maar daarvoor moet je de Middeleeuwen in je hoofd hebben. En dat heeft alleen de deskundige. Het hele boek is een prachtige demonstratie van kennis, die allemaal de nodige voorkennis is, om tot wat veelal een reconstructie is te kunnen komen. En dat betreft kennis op vele gebieden: theologie, liturgie, literatuur, patristiek, geschiedenis, maar ook zeer technische kennis van papier, perkament, lettertypen, het schrijfbambacht. De handschriftkundige heeft iets van een detective (die heeft aanvankelijk ook alleen maar gaten en reconstrueren is ook zijn vak), misschien nog meer van die schervenheerscher bij uitstek: de archeoloog. Die zeer uitgebreide kennis is ook nodig om in het bijzondere het meer algemene te kunnen zien; in wat uniek lijkt, het representatieve. In het ene voorwerp moet de geschiedenis ervan, maar, waar mogelijk, ook die van de gebruikers ervan en daarmee de geest van de tijd, zichtbaar gemaakt worden. Je weet pas wat je in handen hebt als je het boek in

de hele cultuurgeschiedenis hebt kunnen situeren. Dan is het van voorwerp een erfstuk van de beschaving geworden.

Die hele ontwikkeling wordt voortreffelijk zichtbaar in

wat misschien het hoogtepunt van het boek is: de slotstudie, ‘Het Leids getijdenboek in een nieuw perspectief’. Het boek krijgt een eerste eigenares, daarmee een eigen klooster en door het geluk van het toeval - de ontdekking van een ander manuscript - wordt ook de plaats waar het werd gemaakt overtuigend geïdentificeerd. De studie is een prachtige reconstructie. Maar ze resulteert in meer: een achtergrond, een milieu, personen zelfs, de wereld van dit boek. En dat is de wereld van een deel van onze geschiedenis.

In het groot geldt hetzelfde voor de zevende studie, ‘De overlevering van geestelijke literatuur’. Ze is een fraaie staal van vergelijkingskunst: de gaten in Noord-Nederland worden gevuld vanuit een zekere volheid van Zuid-Nederland en omgekeerd. De studie is een, dunkt mij, uitstekende, ook zeer volle geschiedenis van de middeleeuwse handschriften in de erop volgende eeuwen. Met de onachtzaamheid (ook de barbaarsheid) van de tijdgenoten als oorzaak van de vernietiging, de kaalslag door de reformatie en daarmee een breuk in de traditie al evenzeer, en het toeval als redder.

Wat in het noorden vooral verloren ging waren de Middelnederlandse religieuze geschriften. ‘Hoeveel er omstreeks 1600 moet zijn verdwenen, blijkt bij een speurtocht naar het religieus-literaire leven in grote vrouwenabdijen op het platteland, als Rijnsburg en Leeuwenhorst. Het is vrijwel vergeefse moeite. Datzelfde moet ook gezegd worden van de boekerijen voor lekebroeders in het noorden, zoals die van Windesheim, Agnietenberg, Mariënborn en Eemstein, die ooit schatkamers waren van geestelijke literatuur in de landstaal. Als er iets bewaard is, is het te danken aan het toeval. Van wat bijvoorbeeld de lekebroeders lazen in de Amsterdamse kartaize, zou helemaal niets bekend zijn geweest als niet een verder onbekende lekebroeder omstreeks 1575 drie boekjes uit de bibliotheek voor eigen gebruik had meegenomen, toen hij naar een zusterklooster in Duitsland in ballingschap ging.’

Natuurlijk citeer ik dit fragment vanwege de laatste zin: even wordt de lezer zichtbaar. Een nog dappere ook.

Iets van de noodzakelijke verfijningen die de wetenschap vraagt, zijn twee meer voor specialisten geschreven technische studies: ‘Een bijzondere manier van schrijven: werken op onopengesneden vellen’ en ‘De opkomst van een nieuw schrifttype: de littera hybrida’. Specialistische kennis wordt hier aan de opvolgers in het vak doorgegeven. De auteur wil echter, zoals hij in het voorwoord dat de titel van het boek heeft, schrijft, de vreugde die hij aan zijn werk beleefde aan een volgende generatie doorgeven, ‘in het besef dat die in het algemeen nog veel verder van de middeleeuwen afstaat dan de mijne. Zaken die voor het begrijpen van dit verleden onmisbaar zijn, bijbel, theologie en liturgie, en die nu meestal moeizaam worden aangeleerd, verwierf ik nog als een vanzelfsprekendheid’.

Obbema wijst hier op een niet gering probleem: de scheiding die zich in zijn, maar ook in andere wetenschappen begint te voltrekken en een gevolg is van een even rigoureuze breuk als die zich in de zestiende eeuw heeft

Foto: Universiteitsbibliotheek Leiden

voorgedaan. De generatie waarvoor kennis (en belevingsmogelijkheid) van de middeleeuwse en ook latere christelijke cultuur voor de hand lag (om niet te zeggen

dat ze die in handen had) en die die kennis bijvoorbeeld in de praktijk van een eeuwenoude liturgie vrijwel dagelijks kon vernieuwen en verdiepen, zal over een paar decennia zijn uitgestorven. Daarmee zullen niet hele onderzoeksgebieden braak komen te liggen, maar ze zullen alleen nog het terrein zijn van grote specialisten, die werken voor andere specialisten. Maar misschien zal dit het ergste zijn: de mogelijkheid tot beleving, die de kennis kan richten, verbanden kan doen aanbrengen, bijna instinctief, in elk geval van nature inzicht geeft, zal helemaal verdwijnen. En het spel met de mogelijkheden, die alleen bij niet aangeleerde kennis mogelijk is, zal nog weinig kansen krijgen. Boeken zullen onleesbaar worden, bibliotheken geen samenhang meer vertonen, de geest zou wel eens uit de wetenschapsbeoefening kunnen verdwijnen. Obbema heeft uiteraard zijn vak geleerd, maar hij bracht zeer veel voorkennis mee. Onaangeleerd.

Zo maakt deze vreugdevolle doorgave, in wat een demonstratie uit de handschriftenkamer kan worden genoemd, toch wat droevig. Zoals heel wat studies uit het boek het doen, want er wordt heel wat aan cultuurondergang in zichtbaar, op verdwijnen staande historische of te vermoeden historische figuren ook, die nu nog als heel verre geestgenoten beschouwd kunnen worden. Er zullen over een halve eeuw heel veel mensen uit het verleden eenzaam zijn, al mag God dan hun ziel hebben.

Kees Fens

Een museum voor Louis Couperus

Louis Couperus in 1892, tekening door J. Veth

Deze zomer ging een wens van het Louis Couperus Genootschap in vervulling. Op 10 juni 1996, Couperus' 133ste geboortedag, opende het Louis Couperus Museum in Den Haag zijn deuren met de tentoonstelling *Couperus en Indië*. Het oprichten van een Museum was van meet af aan een der voornaamste doelstellingen van het Genootschap.

Het tweede Louis Couperus Genootschap - het eerste genootschap van die naam ging in de jaren dertig ter ziele - werd in 1992 opgericht door twee Leidse Couperusliefhebbers en -onderzoekers. Zij begonnen met het organiseren van Couperuswandelingen door Den Haag en lezingen over het werk van de auteur door specialisten. Frédéric Bastet, die in 1987 *Louis Couperus. Een biografie* publiceerde, is ere-voorzitter van het Genootschap.

In drie jaar tijd is het Louis Couperus Genootschap uitgegroeid tot een der grootste literaire genootschappen in ons land. Thans heeft het bijna vierhonderd donateurs. De wandelingen, ongeveer drie per maand, trekken bezoekers uit heel Nederland en België. Studie- en leeskringen in Amsterdam, Den Haag, Leiden, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht, Brussel en Rome bestuderen het werk van de auteur. De lezingen worden stevast uitgebreid met voordrachten, tableaux vivants en sketches of eenakters. Het *Nieuwsbulletin* besteedt aandacht aan de laatste wetenschappelijke publicaties en vertalingen, en biedt andere wetenswaardigheden omtrent de auteur en diens werk. In 1995 verscheen het eerste deel in de reeks Couperus Cahiers, *Zingende lijnen, gebeeldhouwde impressies. Louis Couperus: 'Reis-impressies' (1894)* van Jeanette E. Koch. Onlangs kwam het tweede deel uit, *Angst en schoonheid. Over Louis Couperus en Indië*, door Bas Heijne. Publicatie van een *Jaarboek* ligt in het verschiet.

Het Louis Couperus Genootschap is tevens de Vriendenkring van het Louis Couperus Museum. Door donateur te worden van het Genootschap steunt u de oprichting en instandhouding van het Museum. Donateurs ontvangen tweemaal per jaar het *Nieuwsbulletin*, waarin het Museum een eigen katern heeft, en korting op alle activiteiten. Het donateurschap bedraagt f 39,50 per jaar voor Nederland en f 49,50 voor het buitenland.

Per jaar worden twee exposities georganiseerd rond thema's uit het oeuvre van de schrijver, aansluitend bij de onderwerpen van de lezingen door het Louis Couperus Genootschap. Het Museum toont voorwerpen uit Couperus' persoonlijke omgeving, zoals het bureau waaraan hij schreef, een portret van zijn vader en de roze smoking die Couperus liet ontwerpen voor het slotbal van het Carnaval in Nice in februari 1910. Ook foto's en documenten die het leven van de schrijver belichten worden tentoongesteld. Het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatie Centrum geeft de voorwerpen in bruikleen.

Het Museum is gevestigd op de parterre van Javastraat 17 in de Haagse Archipelbuurt, de negentiende eeuwse stadswijk waar zoveel personages uit Couperus' boeken ronddwalen, zoals Eline Vere, uit de gelijknamige roman. Couperus kende

de buurt als geen ander. Als schooljongen woonde hij aan het Nassauplein 4; zijn eerste roman schreef hij in het in opdracht van zijn vader gebouwde huis Surinamestraat 20. Het Museum bevindt zich schuin tegenover de Surinamestraat, waar sinds 1963 Couperus' bronzen borstbeeld staat.

10 juni 1996 - 1 december 1996: *Couperus en Indië*.

10 december 1996 - 1 juni 1997: *Met Louis Couperus in Nice (1900-1910)*.

Openingstijden: donderdag en vrijdag van 12 tot 17 uur, op zaterdag en zondag van 11 tot 16 uur; op woensdagen is het museum op afspraak te bezichtigen voor scholieren.

Werkgroep Biografie

De Werkgroep Biografie werd opgericht in 1990 en maakt deel uit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Zij stelt zich ten doel de bevordering van de kennis van het biografisch genre. De aandacht van de werkgroep richt zich in principe op alle soorten van biografieën, zowel wat betreft het onderwerp (de schrijvers- of kunstenaarsbiografie, de historische en politieke biografie en andersoortige levensbeschrijvingen) als de vorm.

De Werkgroep Biografie is bestemd voor biografen en verder voor een ieder die het biografisch genre ter harte gaat. Iedereen die geïnteresseerd is in het genre, op wetenschappelijke wijze of puur uit liefhebberij, is welkom als lid.

De werkgroep tracht haar doel te verwezenlijken door het sinds 1991 uitgeven van een viermaandelijks tijdschrift, *Biografie Bulletin*. Ieder nummer bevat naast enkele diepgravende hoofdartikelen altijd boekbesprekingen, aankondigingen en mededelingen. Verder verschijnt jaarlijks een bijzonder praktische ‘wie-doet-wat’-lijst; een overzicht van actieve biografen en hun ‘work in progress’.

Daarnaast wil de werkgroep het vergaren en toegankelijk maken van informatie over de biografie stimuleren. Hiertoe worden jaarlijks twee studiebijeenkomsten en symposia georganiseerd. De studiebijeenkomsten hebben het karakter van werkgroepen, waarin in kleine gezelschappen ervaringen worden uitgewisseld en problemen worden besproken. De symposia kennen doorgaans een ochtend- en een middagdeel, waar sprekers van (inter)nationale naam en faam hun visie op (gedeelten van) het ‘veld van de biografie’ geven.

Het lidmaatschap van de Werkgroep Biografie kost f 45 per jaar voor personen en f 65 per jaar voor instellingen. Voor dat geld ontvangt u ieder jaar drie afleveringen (ca. 300 bladzijden) van het *Biografie Bulletin*; korting op de entreprijs van de twee halfjaarlijkse symposia; de mogelijkheid om met andere geïnteresseerden over hun en uw (biografisch) werk van gedachten te wisselen.

U kunt u aanmelden als lid door overmaking van het lidmaatschapsgeld naar rekeningnummer 4129271 van de Postbank of rekeningnummer 28.50.53.418 van de BNG Den Haag (giro van de BNG: 1081), onder vermelding van ‘nieuw lid’. Uw lidmaatschap begint op 1 januari. U kunt u ook schriftelijk of telefonisch aanmelden bij het bestuurs- of het redactiesecretariaat, waarna u een rekening krijgt toegezonden:

Redactiesecretariaat, Transvaalkade 19-1, 1092 JK Amsterdam (020-6682017);
Bestuurssecretariaat, Aubadestraat 44, 6544 ZD Nijmegen (024-3730407).

5e Bert van Selm-lezing

Gij zult niet lezen

Op dinsdag 3 September 1996 zal de vijfde Bert van Selm-lezing plaatsvinden. Dr. Marita Mathijssen (Universiteit van Amsterdam) houdt een voordracht onder de titel *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces*.

De toename van het aantal lezers in de loop van de achttiende en negentiende eeuw werd niet door alle tijdgenoten met gejuich begroet. Vooral van religieuze zijde werden er nogal wat bezwaren naar voren gebracht tegen de democratisering van de leescultuur. In *Volk ohne Buch* heeft Rudolf Scheemda laten zien dat in de decennia voor en na 1800 onder de dominees in Duitsland een hetze tegen het lezen gevoerd werd, vanwege het gevaar dat met name literatuur inhield. De geest van eenvoudige lezers was gemakkelijk beïnvloedbaar, en zo zouden antichristelijke ideeën verspreid kunnen worden. In Nederland heeft een vergelijkbare vrees geleid tot andere uitkomsten. Door de literatuur dienstbaar te maken aan de maatschappelijke idealen werd haar venijn geneutraliseerd.

De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Centraal Faciliteitengebouw (gebouw 1175) van het Witte Singel/Doelencomplex en begint klokke 16.15 uur. Aansluitend wordt in het restaurant een drankje geschonken. Toegangskarten voor de lezing kunnen vanaf heden tot 1 augustus worden aangevraagd bij de Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Nederlands, Commissie Bert van Selm-lezing, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Men kan ook gelijktijdig met bestelling van de uitgave van de lezing op het girostrookje een toegangskarte aanvragen. De toegangskarten worden medio augustus toegestuurd. Voor nadere informatie: secretariaat van de vakgroep Nederlands, tel. 0715272604.

De uitgave van de Bert van Selm-lezing wordt verzorgd door uitgeverij De Buitenkant te Amsterdam. De vijfde Bert van Selm-lezing zal verschijnen op 3 september 1996 en kan worden besteld door f 19,50 over te maken naar postbanknummer 1684950 ten name van K.J.J. Korevaart, Vakgroep Nederlands RUL, P.N. van Eyckhof 1, 2311 BV Leiden met vermelding van '5e Bert van Selmlezing' of, bij bestelling vanuit het buitenland, door toezending van een Eurocheque. De bestelling is op 3 september na afloop van de lezing af te halen of zal na die datum worden toegezonden.

M.J. van der Wal

[nummer 2]

Redactioneel

De winter kwam en de winter ging; met de zomer voor de deur glijdt het nieuwe *Nieuw Letterkundig Magazijn* dan eindelijk door de brievenbus. Een bedenkelijke nieuwigheid of inmiddels een slechte gewoonte?

Voor sommige lezers is het in de bus vallen van een vers volgestouwd *Magazijn* iedere keer weer een plezierig moment, zo is uit hoogst betrouwbare bron vernomen. Dat stemt de redactieleden tot vreugde, want opnieuw hebben zij alle zeilen moeten bijzetten in de hoop om enigszins aan de hooggestemde verwachtingen van het verwende lezerspubliek te voldoen. Waarom schrijft u zelf niet eens een stukje? Het is tegenwoordig zo eenvoudig, u kunt uw kopij zelfs kwijt via e-mail (evdvlst @ worldaccess.nl)! En als u toch met uw modem in de weer bent, werp dan ook een blik op <http://oasis.leiden.univ.nl/host/mnl>.

De inhoud van het nieuwe nummer staat u hiernaast trots aan te staren. Er zitten onverkwikkelijke affaires tussen die nodig uit het vergeetboek moesten worden opgediept, en andere boeiende betogen over het literaire leven in Nederland in heden en verleden. Een keur van proza en poëzie trekt aan uw geestesoog voorbij. Maar is iets ooit geheel voorbij?

Aanwijzingen voor de aanlevering van kopij:

- indien mogelijk op diskette (formaat is niet belangrijk) in een gangbaar MS Dos-tekstverwerkingsprogramma. Print bijsluiten
- bijdragen mogen de 3000 woorden beslist niet te boven gaan
- zo mogelijk één of meer passende illustraties bijleveren of suggesties daarvoor doen
- de uiterste inleverdatum voor het najaarsnummer is **1 september 1997**

Interview Niets is ooit geheel voorbij

‘Een innerlijk toneel’. Zo schetste Hella Haasse in een interview met Ischa Meijer in 1984 haar verhouding tot het schrijven. Voor de schrijfster van achttien zo verschillende romans als *Het woud der verwachting* (1949), *De tuinen van Bomarzo* (1968), *Een gevaarlijke verhouding of Daal- en Bergse brieven* (1976), *Mevrouw Bentinck of onverenigbaarheid van karakter* (1978) en *Heren van de thee* (1992) is dat innerlijk toneel voortdurend in beweging. ‘Niets is ooit geheel voorbij’ is een van de andere sleutels die toegang geven tot de diversiteit en de coherentie van haar oeuvre. In een openhartig gesprek vroeg ik Hella Haasse of haar personages haar ooit verlaten.

Nooit. Zij vormen mijn familie, wezens die mij altijd begeleiden, wat ik ook doe. Of het nu historische figuren zijn zoals Charles d' Orléans [de hoofdpersoon van *Het woud der verwachting*, CB-S], Charlotte Bentinck of fictieve figuren, ik kan hen in mijn gedachten oproepen zoals ik hen maakte. Van hun kant hebben zij een eigen dimensie en vervolgen zij hun eigen weg. Voor een groot deel vielen hun belevenissen samen met projecties van dingen in mijzelf. Waarschijnlijk heb ik me daarom ook tot hun leven en lot aangetrokken gevoeld. Door die persoonlijke inzet vertegenwoordigen zij, hoop ik, gevoelens en ervaringen die iedereen kan herkennen.

Van focus wisselen

Verlangens en emoties, het blootleggen van gedrags-structuren en het zoeken naar waarheid vormen een vierstermig ‘Leitmotiv’ dat de lezer in uw boeken onmiddellijk hoort. Toch kiest u voor uw romans thema's uit die hemelsbreed van elkaar verwijderd zijn. Wat maakt van een roman onmiskenbaar een roman van Hella Haasse?

In de loop der jaren is mijn manier van schrijven veranderd. He heb gezocht naar andere verteltechnieken, veel meer weggelaten, strakker geformuleerd. In *Het woud der verwachting* was ik nog bezeten van de ‘Lust zu fabulieren’ uit mijn kinderjaren. Met die vijftiende eeuw was ik al bezig toen ik nog op de middelbare school zat. Vandaar dat epische, traditionele, romantische vertelprocédé. Ik gaf me geen rekenschap van problemen in verband met tijd, ruimte, standpunt. Pas later realiseerde ik me hoe bepalend de compositie, het aanbrengen van een structuur is. Om aan een bepaalde gebeurtenis recht te doen, moet ze vanuit meerdere kanten belicht worden. De visie van één personage is betrekkelijk, zodat de schrijver genoodzaakt is deze ene visie te nuanceren door andere gezichtspunten te geven. Er is nooit één narrator die de enige juiste uitleg geeft. De schrijver moet ‘présent partout, visible nulle part’ zijn en de complexiteit van het leven suggereren. Dat betekent dat je voortdurend van focus moet wisselen, veelkantige waarnemingen moet geven en weinig beslissende uitspraken over de realiteit kunt doen.

In mijn latere zogenaamde ‘historische romans’ heb ik steeds minder mijn fantasie laten spreken. Daarvoor in de plaats heb ik geprobeerd mijn interpretatievermogen van authentieke teksten aan te scherpen. Je kunt van *Mevrouw Bentinck* niet zeggen dat het fictie is. Het boek bestaat uit authentieke brieven, dagboeken en andere

documenten, met verbindende teksten van mij. Op basis van hetzelfde materiaal had je wel twintig romans kunnen schrijven. Mijn keuze is geweest de realiteit waarin die mensen leefden te interpreteren. Wat er bij dat interpretatieproces gebeurt, hoe het in zijn gang gaat, weet ik niet precies. Ik ga nooit van tevoren een blauwdruk voor een roman ontwerpen. Het ontstaat door het schrijven. De personages gaan leven en voor zichzelf acteren. Be 'leef' die mensen dan, mimisch. Zo wordt de tekst geboren.

Misschien is het deze nabijheid tot mijn personages die mensen herkennen.

Herkenbare personages

Nederlandse literaire critici hebben altijd moeite gehad zich een houding ten opzichte van u aan te meten. *Oeroeg* (1948) prijkt hoog op de eindexamenlijst van de schoolverlater, de Franse vertaling van *Heren van de thee* vindt gretig aftrek bij elke FNAC, de verfilming (1985) van *Mevrouw Bentinck* werd als een succesvol feuilleton door vele televisiekijkers gevolgd en het humeurige karakter van Charlotte Sophie de volgende dag hartstochtelijk op schoolpleinen en in collegezalen besproken. Het succes logenstraft de critieken. Komt dit fenomeen misschien voort uit het feit dat op Hella Haasse geen enkel gangbaar literair etiket past?

Ik heb mezelf nooit gerekend tot een bepaalde stroming. Ik voel me aangetrokken tot literatuur waarin indirect, door verbeelding, wezenlijke maar letterlijk onbeschrijflijke elementen van de werkelijkheid worden uitgedrukt. Voor mij is iedere goede roman een filosofische roman. In die zin ben ik waarschijnlijk meer gevormd door een niet-Nederlandse traditie. In mijn jeugd heb ik Engelse, Franse en Duitse klassieken verslonden. Ik vind het heerlijk een boek te lezen van een schrijver die op een originele erudiete eigentijdse manier genres verwerkt. Ooit kocht ik *De naam van de roos* van Umberto Eco op het station in Parijs en werd zo door dat boek gefascineerd dat ik vergat op tijd in Nederland uit te stappen. *Montaillou* van Emmanuel Le Roy Ladurie heb ik zeer interessant gevonden vanwege de manier waarop hij de methode van de Ecole des Annales, het onderzoek van zakelijke en officiële documenten uit het verleden, toegepast heeft in een spannend verhaal. Sommigen noemen mij met hem verwant. Toch is er een groot verschil. Hij is een schrijvende historicus, terwijl ik mezelf zie als een schrijfster die in historie is geïnteres-

Foto: Flip Franssen.

seerd. In wezen ga ik met historisch materiaal niet anders om dan met ander materiaal. Het belangrijkste voor mij is personages te bedenken die voor mij iets herkenbaars belichamen.

Zoeken naar samenhang

In uw oeuvre wordt een ander ‘Leitmotiv’ steeds pregnanter: de zoektocht naar een nieuwe samenhang. Lang voordat de literaire kritiek kwistig met het predikaat postmodern ging rondstrooien, was u dat stadium allang gepasseerd. Uw bekende uitspraak: ‘Alles hangt met alles samen’ dateert intussen van een behoorlijk aantal jaren geleden. Had u toen en misschien nu nog het gevoel niet begrepen te worden?

Dat de manier waarop ik met mijn onderwerpen omging vaak niet herkend werd, heb ik maar voor lief genomen en naast mij neergelegd. Het hing samen met het feit dat rond de jaren zeventig de romankritiek van karakter veranderde. Ik was toen al vijftig jaar oud en werd beschouwd als een schrijfster van middelbare leeftijd die niet ‘dérangeant’ genoeg was. De critici van toen waren verplicht geweest *Oeroeg* op school te lezen. In een nadere kennismaking met de boeken die ik daarna geschreven had - en daarbij zijn er die ik zelf tot mijn beste werk reken, zoals *Een nieuwer testament* (1966) en *De tuinen van Bomarzo* (1968) - hadden zij geen zin. Zo ontstond er, denk ik, een eenzijdig en dus vertekend beeld dat nu aan herziening toe is, mede door de ontvangst van vertalingen van mijn boeken in het buitenland. Aan wat nu bij uitstek hedendaags lijkt, de aandacht voor het zoeken naar samenhang, heb ik in al mijn werk geprobeerd vorm te geven. Of ik daarbij mijn tijd vooruit ben, vind ik moeilijk vast te stellen. Waar het mij om ging en gaat, is de samenhang te tonen tussen het persoonlijke lotgeval van mensen in heden of verleden en bepaalde gebeurtenissen in groter verband in de tijd waarin zij leven, en op die manier iets waarneembaar te maken van ontwikkelingen in mentaliteit, in denken. Er zijn momenten waarop je waarneming zich schijnt te verdiepen en je de indruk hebt dat er een netwerk, een patroon, zichtbaar wordt onder de oppervlakte van de verschijnselen, onder de voor de hand liggende aspecten van de werkelijkheid.

Christiane Berkvens-Stevelinck

Van Hella S. Haasse is zojuist bij Querido verschenen: *Uitgesproken, opgeschreven. Essays over achttiende-eeuwse vrouwen, een bosgezicht, verlichte geesten, vorstenlot, satire, de pers en Vestdijks avondrood*. ISBN 9021464934 (f 39,50).

Alles

Alles
Wat voorbij is en vergaan,
Is niet weg, niet echt vergeten,
Alles blijft bestaan.

Alles
Wat je deed of jou is aangedaan,
Al je huilen, al je lachen,
Alles blijft bestaan.

Soms weet je,
Alléén en zonder zelf-bedrog:
Wat voorbij is raak je toch niet kwijt,
Alles wat je wilt vergeten is er nog,
Dat blijft altijd
Altijd.

Alles
Wat voorbij is en vergaan,
Ligt te wachten, stil te wachten,
Dan breekt het door als een vulkaan:

Want het verleden
Slaat door het heden,
En je verleden
Dat blijft bestaan.

Friso Wiegiersma
Purper 11 (1996-1997)

Tussen Zwolle en Kampen

Er zouden zo'n elfduizend Middelnederlandse handschriften zijn overleverd. Die schatting komt uit de koker van een van de grondleggers middeleeuwse handschriftenkunde, Willem de Vreese. Ze is sindsdien vele halen herhaald zonder dat iemand opnieuw aan het tellen is geslagen, al zouden daar redenen genoeg voor zijn. Maar zelfs als er nogal wat minder zouden zijn, zoals ik vermoed, dan is het toch bij elk nieuw opduikend handschrift weer de vraag of dit stuk een plaats verdient in een openbare verzameling.

Op het eerste gezicht leek het handschrift dat de erven Tholen uit Den Haag mij in december 1994 ter expertise voorlegden niet zo opwindend. Het was een op het oog goed verzorgd Middelnederlands gebedenboek van omstreeks 1490, van klein formaat (140:105 mm), met in totaal 207 bladen. Het handschrift had een nieuwe band in middeleeuwse trant vervaardigd door de zusters Norbertinessen van Catharinadal in Oosterhout. Die zal vast wel een getrouwe imitatie zijn van de oorspronkelijke band, zoals de zusters in het handschrift aantekenden, maar een historische waarde kan er uiteraard niet aan worden toegeschreven.

Van meer belang is de boekversiering. Het boek opent met de bekende *Hondert artikelen op de Passie* van Henricus Suso en die tekst kreeg een kleine historische initiaal waarin een voorstelling van Christus in Gethsemane met een aan drie zijden geschilderde rand, afgewerkt met de pen (afb. 1). De andere initialen van hoog niveau zijn uitgevoerd in bladgoud tegen een geschilderde achtergrond; ze kregen een extra accent door een halfomsluitende randversiering, die vanuit het midden van de buitenmarge is opgebouwd met de pen en afgewerkt met motiefjes in goud en naturalistische sierelementen in kleur (afb. 2). De initialen van lager niveau, alle in blauw, zijn gevuld met rood penwerk met uitlopers in de marge, van een type dat wel meer in Oost-Nederlandse handschriften wordt aangetroffen.

Voor kenners levert de hele versiering weinig problemen op sinds Lydia Wierda die in haar *Sarijs-handschriften* (Zwolle 1995) minutieus heeft geïnventariseerd en geklasseerd. De gehistorieerde initiaal komt beter voor in hs. Cambridge, UL Add. 4103, bij Wierda afb. 29; ook het penwerk en de geschilderde randen zijn daar terug te vinden (vgl. vooral pl. 6, 8). De conclusie is duidelijk. Ook dit Suso-handschrift kan worden toegeschreven aan het zeer productieve atelier dat Wierda in het Arme Frater- of Klerkenhuis in Zwolle lokaliseerde. Dat is bepaald geen reden om ook dit boekje naar de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te halen. Leiden bezit immers al vijf andere handschriften die tot de Zwolse groep zijn te rekenen, waarvan vier in het bezit van Letterkunde.

Toch zijn er verschillende redenen om nog eens beter naar het boekje te kijken. Daar is allereerst een aantekening die mogelijk op de eerste gebruiker teruggaat: *Dit boeck hoert toe suster bye sals toe campen op den oert, in sante michiels hus* (afb. 3). Het handschrift hoorde dus thuis in St. Michiels in Kampen, een klooster dat in de veertiende eeuw als begijnhof begonnen is om in

Foto: UB Leiden.

het begin van de vijftiende eeuw over te gaan naar de Tertiariissen van het Kapittel van Utrecht. Door die inscriptie treedt dit bescheiden zusterhuis voor het eerst de Nederlandse boekgeschiedenis binnen; andere handschriften zijn er niet van bekend.

Een tweede merkwaardigheid is de inhoud. Bijna alle zestig handschriften van de Zwolse groep zijn getijdenboeken, soms getijdenboeken met nog wat gebeden als aanvulling. Het besproken boekje bestaat, evenals drie andere, alleen uit gebeden. Dank zij het voorwerk van Wierda is het nu gemakkelijk vast te stellen dat het nieuwe handschrift naar inhoud voor een deel nauw lijkt aan te sluiten bij hs. Den Haag, KB, 131 H 4. De overeenkomst is voldoende om voorlopig aan te nemen dat het naar herkomst duistere Haagse handschrift ook uit een Tertiariissenmilieu komt. Een beetje onverwacht confronteert het handschrift ons dus met een verschijnsel dat ook van elders wel bekend is, maar vrijwel niet onderzocht: het bestaan van strengen van gebeden die bepalend zijn voor een specifiek milieu. Een definitief oordeel is natuurlijk pas mogelijk als de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, de Leidse BNM, ook deze kleine teksten, zoals het plan is, in haar database zal hebben ingevoerd. Want alleen langs die weg zijn dit soort vaste combinaties goed in kaart te brengen. Dan zal pas goed blijken wat die talloze gebedenboeken als reflectie van het geestesleven in de late Middeleeuwen hebben te vertellen.

Het nieuwe handschrift werpt onderzoekers nog een andere kluif voor. Het heeft als enig specimen van de Zwolse groep een afwijkend schrifttype. In plaats van de daar algemene *littera textualis* (Wierda, p. 38) is het geschreven in een *littera hybrida*. Die bijzonderheid zou nog wel eens meer licht kunnen werpen op de aard van werkzaamheden in het Zwolse atelier. Het kan natuurlijk zijn dat de Kampense non haar boekje helemaal in Zwolle liet vervaardigen. Maar ik denk dat wij in dit geval juist vanwege de specifieke samenstelling van de inhoud ook kunnen denken aan een schrijven in Kampen en een afwerking bij de Arme Klerken, een fenomeen waar ook Wierda al een keer op is gestoten.

Bij enig toekijken bleek dit weinig opmerkelijke handschrift vanwege zijn documentaire waarde belangrijk genoeg om een plaats te krijgen in openbaar bezit, ondanks die elfduizend andere. Dat werd gemakkelijker toen de erven Tholen graag wilden meewerken aan een onderhandse verkoop aan de bibliotheek van de Maatschappij. Daar ligt het dus nu, voor iedereen toegankelijk, onder de signatuur Ltk. 2220.

Pieter Obbema

6e Bert van Selm-lezing

Het Nederlandse antiquariaat

Op dinsdag 2 september 1997 zal de zesde Bert van Selm-lezing plaatsvinden. Prof. dr. P.J. Buijnsters (emeritus-hoogleraar Katholieke Universiteit Nijmegen) zal een voordracht houden onder de titel *Het Nederlandse antiquariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

Begin jaren dertig lag de status van de Nederlandse antiquaar niet veel hoger dan die van marktkoopman in bedrukt papier. Dertig jaar en een wereldoorlog verder was diezelfde antiquaar een dikwijls internationaal opererend 'Respektperson' geworden. Vreemde paradox: hoeveel onheil de nazi-periode 1935-1945 op het individuele vlak ook heeft gebracht, het Nederlandse antiquariaat als geheel is er alleen maar sterker en zelfbewuster door geworden.

PJ. Buijnsters was tot voor kort hoogleraar in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van zijn hand verschenen diverse studies over onder meer Wolff & Deken, Feith, Van Alphen en Van Effen. Voor zijn *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken* (1979) ontving hij in 1981 de Menno Hertzbergerprijs. Hij schreef tevens de eerste Nederlandstalige handleiding over het verzamelen van boeken. Samen met L. Buijnsters-Smets publiceerde hij begin van dit jaar de *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*.

Alumni van de vakgroep Nederlands, studenten, docenten, vakgenoten en alle andere belangstellenden worden van harte uitgenodigd deze lezing bij te wonen. De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Centraal Faciliteitsgebouw (gebouw 1175) van het Witte Singel/Doelencomplex en begint klokke 16.15 uur. Aansluitend wordt in het restaurant een drankje geschonken. Toegangskarten voor de lezing kunnen vanaf heden tot 1 augustus worden aangevraagd bij de Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Nederlands, Commissie Bert van Selm-lezing, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Men kan ook gelijktijdig met bestelling van de uitgave van de lezing op het girostrookje een toegangskart aanvragen. De toegangskarten worden medio augustus toegestuurd. Voor nadere informatie: secretariaat van de vakgroep Nederlands, tel. 071-5272604.

De uitgave van de Bert van Selm-lezing wordt verzorgd door uitgeverij De Buitenkant te Amsterdam. De zesde Bert van Selm-lezing zal verschijnen op 2 september 1997 en kan worden besteld door f 19,50 over te maken naar gironummer 5855625 ten name van Rijksuniversiteit Leiden c.s., Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, geb. nr. 1167, Postbus 9515, 2300 RA Leiden; met vermelding van '6e Bert van Selm-lezing' of, bij bestelling vanuit het buitenland, door toezending van een eurocheque. De bestelling is op 2 september na afloop van de lezing af te halen of zal na die datum worden toegezonden.

Marijke J. van der Wal

Lucretia van Merken en Leiden

Op 3 oktober hebben we weer het Ontzet van Leiden gevierd, met de vaste ingrediënten: reveille, koraalmuziek in het Van der Werfpark, uitreiking van haring en wittebrood in de Waag, de herdenkingsdienst in de Pieterskerk, bezoek aan het Stedelijk Museum de Lakenhal om de hutspot en de zelfopoffering van burgemeester Van der Werf aan je kinderen te laten zien, de optocht met het vaandel van de 3 October-Vereeniging en de koets met de voorzitter van die vereniging en de Leidse burgemeester, gevolgd door praalwagens en muziekkorpsen, het verorberen van de echte Leidse hutspot (waarnaar de stad nog dagen ruikt!), de kermis en het feestelijke vuurwerk tot besluit.

Eeuwenlang viert de Leidse bevolking deze gedenkdag, maar ook kunstenaars hebben zich met dit onderwerp bezig gehouden. Het beleg en ontzet van Leiden heeft velen geïnspireerd en zo ontstonden talrijke toneel- en muziekstukken over dit thema.

In 1774 verscheen *Het Beleg der stad Leiden. Treurspel* van Lucretia Wilhelmina de Winter, geboren Van Merken.

Lucretia van Merken werd op 21 augustus 1721 in Amsterdam geboren als dochter van de bonthandelaar Jacob van Merken en Susanna Wilhelmina Brandt, een afstammeling van de dichter en geschiedschrijver Gerard Brandt. Ze kreeg een zeer zorgvuldige opvoeding en werd al op jeugdige leeftijd bekend gemaakt met de voornaamste voortbrengselen van onze letterkunde. Op 19-jarige leeftijd publiceerde zij al *Feestzang op het eerste eeuwgetij der Nederlandsche vrijheid* (1740), vijf jaar later gevolgd door haar treurspel *Artemines*, gepubliceerd onder de zinspreuk *La vertu pour guide*. Dit stuk oogstte overal grote bewondering, zo zeer zelfs dat Betje Wolff zich later nog herinnerde als kind over deze dichteres gehoord te hebben. Zo schreef ze in 1798:

Eens hoorde ik uwen lof, uitmuntende Van Merken!
De pop viel uit mijn hand, zo luisterde mijn oor:
'Ach Vlissing!' dacht ik, 'had gij ook eens uw Van Merken
Hoe aangenaam zou mij dit zijn.'

In 1762 publiceerde Lucretia van Merken *Het nut der tegenspoeden*, waarschijnlijk geïnspireerd door persoonlijke tegenspoed, want in drie jaar tijd verloor zij haar vader, moeder en enige zuster.

Ik zing, door leed geleerd, het nut der tegenspoeden
Die op den zwakken mensch in 't rustloos leven woeden
Het lichaam en de ziel bestrijden, maar metéén
Die beiden veiligen voor al de aantrekkelijkheên
Der looze wereld, die steeds toelegt op 't verleiden.

Enkele jaren later, in 1768, trouwde zij op 47-jarige leeftijd met Nicolaas Simon van Winter.

Nicolaas van Winter was 25 december 1718 in Amsterdam geboren als zoon van Pieter van Winter en Elizabeth van Leeuwarden. Ook hij kreeg een beschaafde opvoeding

Lucretia Wilhelmina van Merken. Portret door Jacobus Houbraken, naar Hendrik Pothoven. Foto: Gemeentearchief Leiden.

en werd opgeleid voor de handel. Hij werd makelaar in verfstoffen en bewoonde tijdens zijn eerste huwelijk een eigen huis in de Amsterdamse Wolvenstraat. Zijn eerste echtgenote, met wie hij op 5 mei 1744 trouwde, was Johanna Muhl, die in januari 1768 na een langdurig lijden overleed. Ruim acht maanden later trad hij met Lucretia van Merken in het huwelijk. De dag na de huwelijksvoltrekking, 27 september 1768, testeerden beide echtgenoten, waarbij hun gezamenlijk vermogen opgegeven werd voor de klasse *f* 50.000 - *f* 100.000.

Na enige jaren begon de gezondheidstoestand van Van Winter te wensen over te laten: hij werd geplaagd door hoestbuien en ischias. Omdat de Leidse lucht de naam had zeer gezond te zijn, besloten de echtelieden een buitenhuis in de buurt van Leiden te kopen voor een verblijf tijdens de zomermaanden.

Op 8 mei 1773 kocht Nicolaas van Winter voor *f* 6.900 van Laurens François Rigail de kleine buitenplaats Bijdorp. Dit terrein werd begrensd door de Rijn, de Meerburgerwetering, de Hoge Rijndijk en het buitenverblijf Weltevreden van Paulus van Lelyveld, een neef van de oprichter van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde, Frans van Lelyveld.

Deze bezocht in juni 1773 het buiten en schreef daarover in een brief: '[...] Gisterenmiddag gong ik naer mynen kleenen sans souci aen de Ryn (zijn speeltuin) om in het groen van de boomen UwEd. myne verrukking te schilderen; - maer ziet, hoe licht worden onze voornemens veranderd? Ik raekte by juffr. van Merken, of zoo gy wilt, juffr. van Winter, die met haer man hier aen den Rhyn een buitenplaetsje gekocht heeft, om hun kwy-

nende gezondheid, waer 't mogelyk, eenige herstelling of ten minsten verkwikking te bezorgen, - en met praten over de liefhebbery [beoefening der letterkunde] was middag en avond om, eer wy 't wisten [...]'

Bijdorp werd een centrum van gezelligheid en letterkundige gedachtenwisseling. Talrijke Leidse professoren en regenten kwamen geregeld op bezoek, maar ook uit Amsterdam, Haarlem, Den Haag en Rotterdam verschenen vele vrienden, vooral in de tijd van de jaarvergadering van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde. Vaak voer het gezelschap in een jachtje naar Leiden om een bezoek te brengen aan goede vrienden, zoals de al genoemde Frans van Lelyveld, de griffier van schout en schepenen mr. Daniël van Alphen, de advocaat mr. Anthony Cornelis de Malnoë, de remonstrantse predikant Pieter van den Bosch en de koopman Pieter Verleus.

Deze laatste maakte voor Nicolaas en Lucretia van Winter afschriften van hun dichtwerken, onder andere van het heldendicht *Germanicus*.

Dit dichtwerk werd verspreid onder de goede vrienden en in een begeleidende brief van 27 november 1778 (uit Amsterdam, maar in het Leidse Gemeentearchief bewaard!) schrijft Lucretia van Merken: '[...] Wy hebben het thans nog al redelijk, hoewel wy wel gevoelen dat wy de frische Rhyndlandsche lucht missen, doch dit zyn de gevolgen van 't amsterdamsch verblyf in den winter, die wy ons te ligter troosten kunnen door het aangenaam vooruitzicht van in weinig maanden, indien het de hoogste goedheid behaagd, vroegtydig weder naar bydorp te trekken, en daar ons in 't aangename der lente met UwEd. en onze andere leidsche vrienden te verheugen. By deeze gelegenheid verscheide brieven te schryven hebbende, ben ik genoodzaakt deeze te bekorten; ons geliefd bydorp aan Uw vriendelyke zorg, en ons beiden aan Uwe vriendschap aanbeveelende, ontfang de hartelyke groete van myn Waarde Winter by de myne [...]' Ook Frans van Lelyveld en diens vrouw Rebecca de Raat ontvingen een exemplaar van de *Germanicus*, waarvoor zij in een brief, gedateerd 10 december 1787, bedanken: 'Wy verlustigen ons genoegzaam dagelyksch met het lezen van den *Germanicus* en vinden hem hoe langer hoe schooner. Daar is een rykheid van denkbeelden, van kundigheden, van schilderingen in, daar wy in 't Neerduitsch geen voorbeeld van hebben. Lange jaren moeten UwE. het genot hebben van het genoeg, 't welk dit stuk by het verstandigste gedeelte der natie zal te weeg brengen [...]'

Lucretia heeft het opgewekte gezelschapsleven op Bijdorp en de geneugten van het buitenleven vaak in haar gedichten bezongen.

In 1783 verlieten Nicolaas van Winter en zijn vrouw Amsterdam voorgoed, omdat het heen en weer reizen te bezwaarlijk werd. Ze huurden het pand Rapenburg 41 van de bevriende Daniël Vijgh in de stad, die hun het poorterschap kosteloos aanbood ter waardering van 'beider waare deugt en fraye wetenschappen' en 'de loffelike iever en vlyt door Nicolaas Simon van Winter en Lucretia Wilhelmina van Merken, egteluyden betoont, om onder het bevorderen en beschaven van taal en dichtkunde op een aangename en innemende wys, veele roemwaardige daaden, die welgeaarde gemoederen tot voorbeelden ter navolging kunnen en behooren te verstrekken, der vergetelheid t'ontrukken, en inzonderheid de prijsenswaardige liefde tot het vaderlandt, die de gemelde Lucretia Wilhelmina van Merken ten klaarste heeft doen blijken door haren deftigen dichtader en welbesneden pen bezig te houden in het verlevendigen van d'ongekrukte trouw en heldendeugd der dappere voorvaderen, in het beleg derzelver stad betoont.'

Op 20 oktober 1789 overleed Lucretia van Merken, die door Betje Wolff ‘de grootste dichteresse onses lands’ genoemd werd. Na haar overlijden trok Van Winter zich geheel op Rapenburg 41 terug, dat hij in 1793 voor f 9.840 kocht. Daar werd hij door de getrouwe dienstbode Mietje Bavink verpleegd. Hij dicteerde haar zelfs zijn brieven. Uiteindelijk stierf hij op 19 april 1795.

Beide echtgenoten, ereburgers van Leiden, werden niet in de Sleutelstad, maar in hun geboorteplaats Amsterdam begraven, in de Nieuwe Kerk.

Ingrid W.L. Moerman

Geraadpleegde bronnen en literatuur

H.A. Höweler, *Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring* (Amsterdam 1949).

H.A. Höweler, ‘Betje Wolff en Lucretia van Merken’, *Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken* (Amsterdam 1954) 73-109.

H.A. Höweler, ‘De lakenfabriek Frans van Lelyveld’, *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966) 1-44.

Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel 3 (Leiden 1988) 548-591.

E. Zuidema, ‘Lucretia Wilhelmina van Merken’, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel III (Leiden 1914), kol. 844-845.

E. Zuidema, ‘Nicolaas Simon van Winter’, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel IV (Leiden 1918), kol. 1467-1468.

‘Eene bedenkelijke nieuwigheid...’

Tweehonderd jaar (Leidse) neerlandistiek: 1797-1997

De *Leydse Courant* gunt het bericht - in niet helemaal vlekkeloos Nederlands - een plaats op de voorpagina:

‘Leyden den 23 September. Gister heeft de Hoogleeraar Eduard Hageman den post van *Professor juris publici ac privati ordinarius* aanvaard, [...]; en heden de Heer Matthys Siegenbeek buitengewoon Hoogleeraar in de Hollandsche Welsprekendheid, houdende by die gelegenheid eene plechtige Redevoering *over het openbaar onderwys in de Nederduitsche Welsprekendheid*.¹

Op die zaterdag schetst de drieëntwintigjarige Siegenbeek in zijn oratie² de toeoorders het nut van universitaire lessen in de welsprekendheid. Hij legt uit dat goede redenaars in de pleitzaal en op de kansel de maatschappij onmisbare diensten kunnen bewijzen. Het merendeel van zijn studenten bestond dan ook uit juristen en theologen, die verplicht waren colleges op het terrein van de Nederlandse letterkunde, stijl en welsprekendheid te volgen. Pas sinds 1876 kunnen studenten afstuderen in de Nederlandse taal- en letterkunde en is er sprake van een volwaardig hoofdvak.³ Maar het hoogleraarschap van Matthijs Siegenbeek markeert het begin van de universitaire neerlandistiek, in binnen- en buitenland. Muller, Siegenbeeks biograaf, maakt duidelijk dat deze mijlpaal destijds gemengde gevoelens opriep:

‘[...] het ontbrak [...] niet aan dezulken, die zich zoo vast aan het oude klemden, dat zij het hooger onderwijs in de tale des lands als onnoodig en het oprigten van een afzonderlijken leerstoel daarvoor als eene bedenkelijke nieuwigheid met leede oogen aanzagen; 't scheen hun weinig nuttig, ja zelfs schadelijk voor degelijke geleerdheid.’⁴

De bestudering van de Nederlandse taal- en letterkunde begon ruim vóór 1797. Buiten de universiteit waren er al eerder geleerden die zich daarmee bezighielden, zoals Lambert ten Kate (1674-1731). In de tweede helft van de achttiende eeuw gingen, onder invloed van een groeiend nationalisme, meer en meer mensen zich interesseren voor de studie van het Nederlands. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde werd niet voor niets in 1766 opgericht en ook de Leidse leerstoel kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Tot dan toe was de neerlandistiek echter louter liefhebberij. Het universitaire onderwijs dwong Siegenbeek evenwel tot het schrijven van boeken en boekjes op de diverse deelterreinen van de neerlandistiek, omdat er geen universitaire leerboeken bestonden. Zijn studenten hadden behoefte aan een geschiedenis van de Nederlandse letterkunde, aan bloemlezingen van literaire teksten en aan boeken over retorica. Op die manier droeg hij bij aan de opbouw van de neerlandistiek.

Na Siegenbeek werden er weldra in Groningen (B.H. Lulofs, 1815), Utrecht (A. Simons, 1815), Amsterdam (J.P. van Cappelle, 1816) en Deventer (C. Fransen van Eck, 1817) ook hoogleraren Nederlands benoemd.⁵ Deze eerste hoogleraren baarden

weinig opzien door hun methode van onderzoek; zij waren voor de neerlandistiek van belang door de positieve aandacht die zij vestigden op de studie van de Nederlandse taal- en geschiedenis, door hun literaire bezigheden en door de liefde voor literatuur en vaderland die zij op hun studenten wilden overbrengen. Zij openden anderen de ogen voor het feit dat er meer bestond dan het Latijn en de klassieke retorica. Latere hoogleraren zoals W.J.A. Jonckbloet en Matthias de Vries konden zich zonder omwegen richten op de Nederlandse taal en literatuur - zonder dat zij extra moeite hoefden te doen om hun publiek daarvoor te winnen.⁶ Zo kon Jonckbloet, zeventig jaar later, in zijn Leidse oratie onomwonden pleiten voor een positivistische aanpak van een wetenschappelijk object.⁷

In twee eeuwen heeft de neerlandistiek zich danig ontwikkeld. Wat het onderwijs aangaat, is een vergelijking van het collegerooster van Siegenbeek⁸ met het Leidse collegerooster anno 1997 veelzeggend. Siegenbeek gaf ongeveer vier colleges: in de vaderlandse geschiedenis, de stijlleur, de welsprekendheid en de letterkunde. Nu krijgen de Leidse studenten Nederlands de meest uiteenlopende zaken voorgeschoteld: moderne en historische taalkunde, moderne en oudere letterkunde, taalbeheer-

Matthijs Siegenbeek (1774-1854). Litho door J.P. Berghaus (1847). Collectie Academisch Historisch Museum.

sing, boekwetenschap, literatuurwetenschap, algemene taalwetenschap, methoden en technieken etc. etc.

De huidige studiegids illustreert overigens een actueel probleem: bestaat dé neerlandistiek wel?⁹ Onderzoekers op het gebied van de neerlandistiek blijken tegenwoordig nauwelijks nog met elkaar over hun onderzoek te kunnen praten; ze hebben meer aan discussies met collega's buiten de neerlandistiek. De eenheid is ver te zoeken: er bestaan talloze subdisciplines die bijdragen aan dat ene studieprogramma Nederlands - zo lijkt de huidige toestand het beste te beschrijven. Die situatie is heel verschillend van de situatie waar Siegenbeek mee te maken had.

In andere opzichten lijkt 1797 weer niet zo ver weg. Ook nu valt op dat een stevige positie van de universitaire neerlandistiek niet voor iedereen vanzelfsprekend is. Recente discussies in de media over het Nederlands als wetenschapstaal en over de positie van het Nederlands in de Europese context (na 1992) laten daar genoeg van zien. Feit is dat het onderzoek van de moedertaal, van de Nederlandse taal- en letterkunde met weinig extra onderscheiding wordt behandeld: de financiering van de neerlandistiek hangt evenzeer van het aantal studenten af als die van een willekeurig ander universitair vak. Voor de instandhouding van de studie van die andere vakken lijkt de overheid soms zelfs meer geld over te hebben... Symptomen van deze houding zijn ook de plannen die staatssecretaris Netelenbos voor het literatuuronderwijs in het voortgezet onderwijs in petto heeft. Die zullen de bloei van de universitaire neerlandistiek niet bepaald stimuleren. Haar opzet maakt het onderwijs in de Nederlandse literatuur minder zichtbaar, ondergraaft de positie van de docent Nederlands en zal daardoor de beroepsmogelijkheden voor afgestudeerde neerlandici flink beperken, waardoor het aantal studenten Nederlands verder terugloopt.

Maar genoeg van deze sombere geluiden. Dat de neerlandistiek in 1997 twee eeuwen bestaat, zal niet ongemerkt voorbijgaan. De Internationale Vereniging voor Neerlandistiek houdt van 24 tot 30 augustus a.s. haar Dertiende Colloquium Neerlandicum in Leiden. Onderdeel van deze week is het congres *Tweehonderd jaar (Leidse) neerlandistiek*, dat op woensdag 27 augustus door de Leidse vakgroep Nederlands wordt georganiseerd in de Hooglandse Kerk in Leiden. Het congres programma bestaat uit drie lezingen over de geschiedenis van de taalkunde, de letterkunde en de taalbeheersing. De lezingen worden gehouden door dr. J. Noordegraaf (VU): 'Kleinkinderen van Ten Kate: Nederlandse taalkunde in de negentiende en twintigste eeuw'; door prof. dr. M. Spies (VU/UvA): 'Van "Vaderlandsch Gevoel" tot Europees Perspectief: de studie van de zeventiende- en achttiende eeuwse literatuur in de negentiende en twintigste eeuw'; en door dr. A.C. Braet (RUL): 'Van de welsprekendheidsleer van Siegenbeek tot de communicatiekunde van Drop'¹⁰ Het dagprogramma wordt afgesloten met een forumdiscussie over de positie van de universitaire neerlandistiek. Aan deze discussie nemen de sprekers deel, mét onder anderen prof. Robert S. Kirsner. 's Avonds

vindt er in de Pieterskerk een presentatie plaats van hoogtepunten uit twee eeuwen Nederlandse letterkunde, onder leiding van Aram Adriaanse (artistiek leider van Toneelgroep De Appel).¹¹

In 1995 vestigde Jan Noordegraaf er de aandacht op dat het begin van de academische neerlandistiek wellicht eerder en elders ligt, namelijk in Franeker met Everwinus Wassenbergh als ‘linguae belgicae in Academia Franekerana professor ordinarius’.¹² De Leidse vakgroep Nederlands weerhoudt niemand van een pelgrimstocht naar Franeker, maar hoopt in ieder geval talloze vakgenoten en andere belangstellenden op het Siegenbeek-congres te mogen ontmoeten.

Korrie Korevaart

Silhouet van Matthijs Siegenbeek (1845). Collectie Academisch Historisch Museum.

Eindnoten:

- 1 Zie: *Leydse Courant* 25 september 1797. De bloei van de Aloë Americana 'in de Academie-Tuin' krijgt op vrijdag 29 september 1797 één regel meer aandacht.
- 2 Zie Matthys Siegenbeek, *Twee redevoeringen, gevolgd van aanmerkingen, tot het onderwerp der laatste betrekkelijk*. Leyden 1800. Deze uitgave bevat de tekst van Siegenbeeks oratie uit 1797, en van de intreedere die hij uitsprak bij de aanvaarding van het gewoon hoogleraarschap in de Nederduitse letterkunde in 1799.
- 3 Zie Menno Liauw en Leon van de Zande, *Aen doorluchtige voorgangers hapert het niet; een geschiedenis van de neerlandistiek*. Utrecht 1996, pp. 49-51. Deze doctoraalscriptie is een van de meest recente publicaties over de geschiedenis van de neerlandistiek (te bestellen via de vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde (RUU), tel. 030-2538000).
- 4 Zie: S. Muller, 'Levensbericht van Matthijs Siegenbeek', in: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*. [Leiden] 1855, p. 101.
- 5 Zie G.J. Vis, 'Leiden ontzet, Leuven in last. Nederlandse letterkunde aan de universiteit, 1800-1850', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 43 (1989), pp. 146-147.
- 6 Zie G.J. Vis, '23 september 1797: De doopsgezinde predikant M. Siegenbeek inaugureert te Leiden als "professor eloquentiae hollandicae extraordinarius". De professionalisering van de neerlandistiek', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, pp. 394-402.
- 7 W.J.A. Jonckbloet, *Het professoraat in de Nederlandsche taal en letterkunde. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Leidsche universiteit*. Groningen 1877, pp. 18-19.
- 8 Zie onder andere: *Annales academiae Lugduno-Batavae 1823-1824*. Series lectionum. Lugduni Batavorum 1825, p. 3.
- 9 Zie M.C. van den Toorn, *De eenheid van de neerlandistiek*. Nijmegen 1997. Discussies over dit onderwerp zijn ook gevoerd in het LVVN-tijdschrift *VakTaal* (zie met name de jaargangen 1989-1991).
- 10 De lezingen zullen, zoals dat bij de IVN-colloquia gebruikelijk is, gepubliceerd worden (*Handelingen Dertiende Colloquium Neerlandicum*). Eind 1997 verschijnt er bovendien een afzonderlijke bundel artikelen over tweehonderd jaar geschiedenis van de neerlandistiek.
- 11 IVN-leden die deelnemen aan het dertiende Colloquium Neerlandicum, kunnen zich via het IVN-secretariaat opgeven (Raadhuisstraat 1, 2481 BE Woubrugge, tel. 0172-518243; e-mail: IVNNL@worldaccess.nl); anderen - die alleen de Siegenbeek-dag willen meemaken - kunnen zich aanmelden via het secretariaat van de vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde (Rijksuniversiteit Leiden, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden; tel 071-5272604/2130; e-mail: korevaart@rullet.LeidenUniv.nl). De deelnamekosten voor het dagprogramma bedragen f 50,- per persoon; voor het avondprogramma is een beperkt aantal plaatsen beschikbaar (kosten: f 25,- per persoon).
- 12 Jan Noordegraaf, 'Het begin van de universitaire neerlandistiek: Franeker 1790?', in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 2 (1995), pp. 43-53. Vgl. E. Sjoer, *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797-1853)*. Amsterdam 1996, p. 2, noot 4. Diss. Leiden. De pelgrim zal in Franeker tevergeefs zoeken naar het graf van Everwinus Wassenbergh: hij is

begraven in Franeker, maar zijn graf(steen) bestaat niet meer. Wel is het mogelijk een blik te slaan op zijn woonhuis aan de Voorstraat, waar de 84-jarige op 26 december 1826 om 11.00 uur 's ochtends zijn laatste adem uitblies. De Leidse vakgroep Nederlands kan op 23 september a.s. Matthijs Siegenbeek als haar eerste hoogleraar gedenken met een kranslegging, op zijn graf op de begraafplaats aan de Groenesteeg.

Dankballade

U die in Nederland en Vlaanderen woont
En leeft aan Rijn en Schelde, Maas en Waal,
Gescheiden door een paal in Roosendaal,
U dank ik bij een Amsterdams kanaal
Omdat u allen zoveel eendracht toont
Nu voor het eerst een Vlaamse nachtegaal
Zijn Hollandse rivalen heeft ont kroond
In het koraal der Nederlandse taal.

U vrienden, die me hier hebt meegetroond
In de sacrale sfeer van deze taal
Om mij te vieren bij die zegepraal,
U dank ik voor uw triomfaal onthaal.
Die amicaal dit feest hebt bijgewoond
Waarop een arm vertaler andermaal
Royaal door zijn confraters wordt geloond
In 't areaal der Nederlandse taal.

U juryleden, die me hebt gekroond
Omdat ik menigmaal een madrigaal,
Een epigram of een sonnet vertaal,
U dank ik allemaal zeshonderd maal
Voor alle lof die u me hebt betoond
In uw collegiaal proces-verbaal
Dat mij van elke schande heeft geschoond
Voor 't tribunaal der Nederlandse taal.

Prins van de Nederlanden, Prins-Gemaal,
U die hier als patroon der kunsten troont
En mij met uw presentie reeds beloont,
U zeg ik dank, die mij als principaal
Met de Martinus-Nijhoffprijs bekroont
Tot pronk en praal der Nederlandse taal.

Op vrijdag 25 oktober 1996 ontving Paul Claes in de Westerkerk te Amsterdam uit handen van Z.K.H. Prins Bernhard de Martinus Nijhoff Prijs voor vertaling. Bij die gelegenheid bracht de gelauwerde bovenstaande ballade in rederijkerstrant ten gehore.

Altyt Waek Saem

De drukker-uitgever A.W. Sijthoff (1829-1913)*

A.W. Sijthoff was een van de belangrijkste uitgevers die Nederland in de negentiende eeuw gekend heeft. Geen van zijn collega's schiep een zo omvangrijk en veelzijdig fonds als hij. Een aantal van zijn uitgaven bracht deze Leidenaar ook internationale faam.

Toen A.W. Sijthoff in 1891 het veertigjarig bestaan van zijn uitgeverij herdacht, liet hij de Rotterdamse bibliothecaris en bibliograaf R. van der Meulen een gedenkboek schrijven dat in eerste instantie bedoeld was voor familieleden en enkele vrienden. In enigszins gewijzigde vorm werd het boek later als derde deel opgenomen in de *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* (Amsterdam 1891). Uit de brieven van Van der Meulen aan Sijthoff die bewaard worden in de Leidse Universiteitsbibliotheek blijkt niet alleen dat de geportretteerde de regie van het boek strak in handen hield, maar ook dat de biografie van de Duitse uitgever F.A. Brockhaus een van de inspiratiebronnen was voor het boek. Het was zonder twijfel Sijthoffs ambitie om de Nederlandse Brockhaus te zijn. Dat tekende de man: hij stelde zijn doel hoog en hij had de energie en de gaven om het te bereiken. Want hij werd dan misschien geen complete kopie van Brockhaus, er stond tegenover dat Sijthoff op zijn manier ook de Nederlandse Reclam was.

Sijthoff overleed in 1913 op 84-jarige leeftijd. Hij liet toen een bloeiende uitgeverij en drukkerij achter, plus enkele krantenbedrijven die in handen van zijn zoons waren overgegaan. Behalve een levensbericht van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en een necrologie door R. van der Meulen in *Sijthoff's adresboek voor den Nederlandschen boekhandel* verschenen er niet bijster veel herdenkingsartikelen. Misschien was dit mede een gevolg van het feit dat hij eigenlijk al jaren buiten Nederland woonde. Maar het had ook te maken met de omstandigheid dat hij de laatste was van de grote uitgevers van zijn generatie. D.A. Thieme, Martinus Nijhoff en A.C. Kruseman, met welk drietal hij vriendschappelijk en deels ook zakelijk verbonden was, gingen hem voor in het graf en konden dus niet meer getuigen van het belang van zijn activiteiten.

Een kort overzicht van een aantal van Sijthoffs daden zal duidelijk maken dat het moeilijk is de rol te overschatten die Sijthoff speelde in de Nederlandse cultuur van de tweede helft van de negentiende eeuw.

Drukker

Albertus Willem Sijthoff werd geboren in Leiden op 30 juni 1829 in een gevestigde familie. Sijthoffs vader was de belangrijkste koekbakker van Leiden. Zijn vader overleed in 1843, toen A.W. op het gymnasium zat. Deze

* Bij de onthulling op 1 juni 1996 van de gedenksteen in de Doezastraat, werd aan de aanwezigen een brochure uitgereikt over leven en werk van A.W. Sijthoff. Op verzoek van de redactie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn* volgt hier de ingekorte tekst van deze brochure.

school heeft hij niet afgemaakt. In 1844 zette hij zijn eerste schreden in het boekenvak bij de Leidse drukker J.G. La Lau, tevens de uitgever van de *Leidsche Courant*. Zijn verdere leerjaren sleet hij bij de boekhandel D.J. Couvée en de belangrijke (en tragisch geëindigde) Haagse boekhandelaar K. Fuhri. Hij voltooide zijn 'opleiding' door enkele maanden in Parijs het boekenvak te bestuderen. In de tweede helft van 1850 vestigde Sijthoff zich als drukker in Leiden. Op 20 oktober 1850 gaf hij aan de vakgenoten kennis van zijn vestiging, vergezeld van aanbevelingen van Couvée en Fuhri. Dat een aanbeveling van La Lau ontbrak is niet verwonderlijk: door zich in Leiden te vestigen hield Sijthoff zich niet aan een bepaling in zijn leerlingcontract met La Lau. Sijthoff vestigde spoedig zijn naam, vooral door de kwaliteit van zijn drukwerk, want goedkoop was hij niet. Reeds in 1852 betrok hij een nieuw pand aan de Koepoortsgracht (sinds 1884 Doezastraat), dat in de loop der jaren flink uitgebreid zou worden. In dit nieuwe pand vestigde hij ook een inrichting voor galvanoplastiek en een houtgraveerschool in verband met het drukken van geïllustreerde werken. Dit laatste deed hij in navolging van Fuhri, maar vooral omdat hij zag dat in het buiten-

land iedere drukkerij van betekenis een houtgraveur in dienst had.

Mede via de exploitatie van de producten van zijn houtgraveerschool gleed Sijthoff steeds meer in het uitgeefvak. Om zijn graveurs en zijn persen aan het werk te houden nam hij lopende geïllustreerde uitgaven van anderen over en richtte hij ook zelf geïllustreerde tijdschriften op. In de loop van de jaren moest hij echter tot de conclusie komen dat de houtgraveerschool niet levensvatbaar was.

Inmiddels had Sijthoff een andere, veel goedkopere manier gevonden om geïllustreerde uitgaven tot stand te brengen: hij kocht clichés in het buitenland. In zijn omgang met illustraties toont zich een van de belangrijkste eigenschappen van de uitgever Sijthoff. Hij weet via *recycling* veel van zijn illustraties en teksten een tweede of derde leven te geven. Zo verzamelde hij de losse kinderprenten die hij uitgaf later tot prentenboeken. Ook maakte Sijthoff op grote schaal gebruik van het gegeven dat de taal van beelden internationaal is. De illustratiepagina's van het modeblad *De Gracieuse* bijvoorbeeld liet hij in Duitsland drukken, waarna hij er in Leiden de Nederlandse tekst aan toevoegde.

Sijthoff had een open oog voor nieuwe ontwikkelingen in het drukkersvak. Hij hield daarbij het oog gericht op Frankrijk en vooral op Duitsland. In de jaren vijftig kwam hij in contact met de C. Reichenbach'sche Maschinenfabrik in Augsburg. Sijthoff werd de Nederlandse agent voor deze producent van snelpersen. Hij slaagde er zelfs in zo'n Duitse pers geplaatst te krijgen in de typografische tentoonstelling die in 1856 in Haarlem gehouden werd bij de onthulling van het standbeeld van Lourens Janszoon Coster. Critici probeerde men de mond te snoeren door op de pers een Duits versje te drukken, waarin de aanspraken op de uitvinding van de boekdrukkunst van Haarlem verdedigd werden boven die van Mainz. Door Sijthoffs tussenkomst zijn minimaal tien snelpersen in Nederland geplaatst. Sijthoffs drukkerij was ook het eerste Nederlandse bedrijf waar een zet- en distribueermachine geplaatst werd. In de krantenbedrijven was hij voorlijk met de introductie van rotatiepersen en linotypes in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Voor de recycling van tekst maakte Sijthoff uitbundig gebruik van de stereotypie, een techniek om zetsel te verduurzamen in platen van gips of papier-maché. Herdrukken hoefden zodoende niet meer opnieuw gezet te worden en werden dus goedkoper en winstgevender.

Uitgever

De min of meer aarzelende schreden die Sijthoff in de jaren vijftig op het uitgeverspad zette, vormden het begin van een lange en indrukwekkende loopbaan. De fondscatalogus die in 1950 de uitgaven van een eeuw inventariseerde (*A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951*. Leiden 1950) legt daarvan welsprekend getuigenis af. De vele verschillende rubrieken in deze catalogus, van bibliografie en letterkunde tot rechtswetenschap en biologie, van geschiedenis en beeldende kunst tot techniek en geneeskunde, representeren een zeer breed fonds. En de grondslag voor al deze rubrieken werd gelegd in de periode dat A.W. Sijthoff het bewind voerde over zijn imperium.

Aanvankelijk kocht Sijthoff uitgaven aan van andere uitgevers. In 1855 werd hij samen met Frederik Muller te Amsterdam en J. de Lange te Deventer de uitgever van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, wat een

mooie en duurzame drukorder opleverde. Ook met andere uitgevers werkte hij samen. Zeer succesvol was bijvoorbeeld de gezamenlijke uitgave met de Antwerpse uitgever J.P. van Dieren van de werken van Hendrik Conscience.

De uitgave van nog levende Nederlandse auteurs in populaire uitgaven was een van de specialiteiten van Sijthoff. Nooit is er in Nederland succesvoller poëzie onder de mensen gebracht dan door hem. De verzamelde gedichten van Is. da Costa (meer dan 10.000 exemplaren), Bernard ter Haar (eveneens meer dan 10.000), J.J.L. ten Kate en Nicolaas Beets haalden gigantische oplagen. Hetzelfde wist Sijthoff te bewerkstelligen met prozawerk van J.J. Cremer, Johan Gram, Gerard Keller en Jacob van Lennep.

Kunstkronijk

Het tijdschrift de *Kunstkronijk* is een mooi voorbeeld van Sijthoffs ondernemerschap. Het blad werd opgericht in 1840 door de Maatschappij van Schoone Kunsten. Het bestond uit reproducties van kunstwerken (in de loop van de tijd houtgravures, litho's, etsen, staalgravures) en teksten. In 1843 nam K. Fuhri de uitgave over. Reeds in Fuhri's tijd was aan het tijdschrift een jaarlijkse verloting verbonden. De abonnees lootten mee naar een aantal schilderijen. In 1856 nam Sijthoff het tijdschrift over van Fuhri. Als redacteurs en medewerkers wist Sijthoff letterkundigen van naam te engageren als Tobias van Westrheene Wz., Gerard Keller, Jan ten Brink en Carel Vosmaer. Carel Vosmaer was een goede vriend van Sijthoff. Vanaf 1857 werkte hij mee aan de *Kunstkronijk* en jarenlang verzorgde hij het kunstnieuws voor het tijdschrift. In de jaren 1875 en 1876 was Vosmaer redacteur van het blad. De kwaliteit van het blad ging toen sterk vooruit, maar de belangstelling van het publiek was daaraan - uiteraard, zou men bijna zeggen - omgekeerd evenredig. Hoe warm Sijthoffs hart ook klopte voor de kunst en hoeveel genegenheid hij Vosmaer ook toedroeg, hij greep in. Om te voorkomen dat het tijdschrift tenonder zou gaan, stuurde hij het in meer populaire richting. Sijthoff kwam met prenten aanzetten die Vosmaer deden gruwen. Vosmaer trok zich terug als redacteur, maar aan de vriendschappelijke relatie deed dat geen afbreuk. Sijthoff bleef Vosmaers uitgever en op onbekrompen wijze gaf hij in latere jaren prachtedities uit van Vosmaers *Vogels van diverse pluimage* en van zijn Homerus-vertaling.

De *Kunstkronijk* kon jarenlang een groot debiet krijgen door het systeem van de jaarlijkse verloting aanzienlijk uit te breiden. Bestonden de prijzen van de verloting aanvankelijk vooral uit schilderijen en tekeningen, later werden er andere aantrekkelijke artikelen als hoofdprijzen ingezet: bestekcassettes, zilveren koffie- en theeserviezen, piano's, horloges, naaimachines en zelfs een geheel salonameublement, dat tot grote vreugde van zijn huisgezin gewonnen werd door oud-redacteur Jan ten Brink. De abonnees die naast de prijzen grepen, kregen nog altijd de premie-uitgave, vaak speciaal voor deze gelegenheid gemaakt, maar soms ook een opgepoetste winkeldochter uit het fonds. Sijthoff gebruikte de *Kunstkronijk* ook als een soort veredeld ramsjkanaal. Als premie op het blad konden intekenaars dan tegen verlaagde prijs bijvoorbeeld de *Gedichten* van Vosmaer kopen of het

buitengewoon praktische *Woordenboek over de geneeskunde en de natuurkundige wetenschappen* van T.C. Winkler (normaal f 5,-, nu f 0,90).

Tegen het eind van de eeuw gebruikte Sijthoff de *Kunstkronijk* zelf weer als premie bij andere uitgaven. Wie in 1890 intekende op de *Novellen en vertellingen* van Gerard Keller (kosten f 15,-) kreeg daarbij als premie jaargang 1889 van de *Kunstkronijk* (waarde f 10,-), inclusief natuurlijk een lot in de verloting.

Niet zelden verrekende Sijthoff de kosten voor de aankoop van schilderijen en tekeningen met de tegenwaarde in boeken uit zijn fonds. Bovendien bracht een en ander hem in relatie met veel schrijvers en kunstenaars die dan weer op afroep beschikbaar waren, als een nieuwe uitgave gerealiseerd moest worden.

Populariseren

Het tekent Sijthoffs ondernemingszin en ambities dat hij zowel prestigieuze uitgaven in kleine oplage in het licht gaf, als ook populaire werkjes voor de grote massa. De geleerde verplichtte hij evenzeer aan zich als de eenvoudige doorsneelezer. En zijn koopmanschap paarde hij aan het praktiseren van de verlichtingsidealen die de burger met verantwoordelijkheidsgevoel koesterde. Het uitgevererschap moest, zoals zijn collega A.C. Kruseman het uitdrukte, gewijd worden door een hogere maatschappelijke bedoeling. Sijthoff realiseerde dat onder andere door op allerlei wijzen kennis onder zijn landgenoten te verspreiden. Enkele van deze uitgaven mogen hier genoemd worden.

De negentiende eeuw is de eeuw van de encyclopedieën. Ook op dit terrein sprak Sijthoff zijn woordje mee. In 1820-1829 verscheen op basis van *Brockhaus' Conversations-Lexicon* het achtdelige *Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen* van Gt. Nieuwenhuis. K. Fuhri begon in 1851 aan een omgewerkte en vermeerderde herdruk. In 1854, toen deze encyclopedie ergens in zijn tweede deel verkeerde, nam Sijthoff de uitgave van Fuhri over. In 1868 was de tweede druk van Nieuwenhuis met zijn tiende deel voltooid. In 1871 verkocht Sijthoff de rest van de oplage zonder kopijrecht aan C.L. Brinkman, die daarmee voorkwam dat prijsverlaging van Nieuwenhuis zijn pas gestarte *Geïllustreerde encyclopaedie* van A. Winkler Prins in de wielen zou rijden.

In 1889 wilde Sijthoff een nieuwe goedkope encyclopedie uitgeven. Omdat hij nog het kopijrecht van Nieuwenhuis bezat, werd dit werk als basis genomen voor de nieuwe uitgave. Aan de hand van andere, modernere encyclopedieën werd Nieuwenhuis bijgewerkt. De wens van bewerker C.H.M. Vierhout om als samensteller op de titelpagina te komen honoreerde Sijthoff niet. Die encyclopedie moest gaan heten *Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst*, zodat de uitgave ook qua naam kon staan naast buitenlandse nuttige werken die genoemd werden in het prospectus: *Brockhaus' Conversations-Lexicon*, *Chamber's Encyclopaedia* en *Otto Spamer's Lexikon*.

Zoals Sijthoff het woordenboek van Nieuwenhuis herhaaldelijk gebruikte, zo handelde hij ook met andere teksten die hij in bezit had. In de jaren 1870-1876 gaf hij honderd deeltjes uit van de *Algemeene bibliotheek*, die tot in de titel toe geïnspireerd was op *Reclam's Universal-Bibliothek*. In deze reeks figureerden oude en nieuwe Nederlandse dichters en prozaïsten naast verhandelaars over huishoudkunde, de vrijhandel, de landbouw etc. Veel teksten verschenen eerder in

boekuitgaven of tijdschriften van Sijthoffs fonds. In de jaren 1905-1908 gaf hij nog een soortgelijke reeks uit onder de titel *Leidsche herdrukken*. In deze reeks waren uitsluitend literaire teksten opgenomen.

Naast de hierboven genoemde gaf Sijthoff nog een menigte nuttige werken uit. In de Bibliotheek voor jonggehuwden fourneerde hij huishoudkundige tips. Hij gaf woordenboeken uit op medisch en militair gebied. En ook kookboeken en een brievenboek (correspondentievoorbelden) ontbraken niet in zijn fonds.

Driemanschap

Tijdens het eerste Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres in 1849 werd het initiatief genomen voor het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Na jarenlange voorbereidingen was het in 1864 eindelijk zo ver dat de eerste aflevering het licht kon zien. Op zoek naar een uitgever voor dit reuzenwerk had M. de Vries eerst contact met Frederik Muller te Amsterdam. Toen deze het karwei niet aandurfde wendde De Vries zich tot Martinus Nijhoff te Den Haag. Deze wilde wel, als hij een andere uitgever bij de zaak mocht betrekken. Dat werd D.A. Thieme te Arnhem (later Den Haag). Thieme kende Sijthoff al uit de tijd dat ze beiden leerlingen waren bij Fuhri. Omdat het wenselijk was dat het *WNT* gedrukt werd in Leiden, waar het ook samengesteld werd, betrokken Nijhoff en Thieme ook Sijthoff bij de zaak. De onderlinge afspraak was dat Nijhoff zich zou bezighouden met de verkoop in het buitenland (exclusief de koloniën en België); Thieme zou de hele verdere exploitatie verzorgen; Sijthoff zorgde voor het drukken, correctie van de eerste proef, de afwerking en verzending en de opslag van de gedrukte vellen. Aanvankelijk zag de onderneming er zeer gezond uit. De intekenaars stroomden toe. In de loop der jaren verliep de zaak, in hoofdzaak omdat de redactie er niet in slaagde regelmaat te brengen in de verschijning van nieuwe afleveringen. De drie uitgevers werden voor hun inspanningen, investeringen en zorgen schadeloos gesteld door het succes van enkele van het *WNT* afgeleide uitgaven. Grote oplages gingen over de toonbank van de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van M. Vries en L.A. Te Winkel en van het succesvolle woordenboek van J.H. van Dale.

Eveneens in 1864 besloot het driemanschap gezamenlijk de uitgeefrechten op de werken van Jacob van Lennep te kopen. In diverse edities werden deze werken vervolgens geëxploiteerd. Van Lennep besloot ook zijn nieuwe, zeer omvangrijke roman *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* bij het drietal uit te geven. De eerste druk van 1525 exemplaren (à f 17,50) was al uitverkocht vóór het vijfde en laatste deel verschenen was. En de tweede druk van 5000 exemplaren (f 9,50 ing., f 12,-

geb.) ging eveneens grif weg. In de periode 1886-1890 gaf Sijthoff in zijn eentje nog enkele Van Lennep-edities uit. Daaronder was ook een geïllustreerde prachttuitgave op groot formaat. Geadviseerd door Carel Vosmaer nodigde Sijthoff David Bles, Charles Rochussen en W. de Famars Testas uit om illustraties te maken. In de prachttuitgave werden alleen de geïllustreerde fragmenten opgenomen; later werden de illustraties ook opgenomen in een kleinere, complete uitgave in de bekende blauwe bandjes.

Ook werk van enkele andere auteurs gaven ze gezamenlijk uit, onder andere de romans Anna Rooze en Dokter Helmond van J.J. Cremer. Voor Sijthoffs drukkerij waren dit uiteraard aantrekkelijke orders.

In tegenstelling tot veel Nederlandse cultuurdragers in het derde kwart van de negentiende eeuw deed Sijthoff niet mee aan de polarisatie tussen de katholieken en de rest van het land. Met de Bossche uitgever H. Bogaerts (o.a. van *De Katholieke illustratie*) werkte hij samen bij de uitgave van de kinderwerkjes van C. Schmid en een uitgebreid seriewerk over de Frans-Duitse oorlog en de Commune.

Kranten

In 1860 achtte Sijthoff de tijd rijp om in zijn woonplaats een concurrent op te richten van de oude *Leidsche Courant*. Zoals doorgaans het geval is met de introductie van nieuwe kranten, waren de eerste jaren niet bijster succesvol. Meer dan tien jaar werd geëxperimenteerd met formaat, doelgroep, formule en redactie, voordat het *Leidsch Dagblad* zich zijn plaats verworven had bij een grote massa lezers. Het getal abonnees groeide van 180 in 1860 en 280 in 1870 tot 1.800 in 1875 en 3.688 in 1880. In de volgende jaren groeide het abonnee-aantal minder explosief maar gestaag naar 5.284 in 1890. In 1886 gaf Sijthoff het beheer van het *Leidsch Dagblad* over aan zijn zoon Gerard Henri, hetgeen overigens niet betekende dat de oude heer zich niet meer met de gang van zaken bemoeide.

In 1866 was Sijthoff als beoogd uitgever betrokken bij een mislukt dagbladplan in Den Haag. Een aantal Haagse intellectuelen, onder wie de geruchtmakende predikant J.C. Zaalberg Pz., J. Bosscha Jr., M.F.A.G. Campbell, Carel Vosmaer, Mark Prager Lindo, T.J. Stieltjes en Lodewijk Mulder, wenste vanuit Den Haag de natie te begiftigen met een kwaliteitskrant. Ze wilden een tegenwicht vormen tegen het conservatieve *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*: een krant waarin politiek, nieuws en handelsberichten evenzeer hun plaats zouden vinden als wetenschap, kunst en letterkunde; een krant die ook voor vrouwen en jonge mensen aantrekkelijk was. Het voorbeeld dat hen voor ogen stond was het Franse *Journal des Débats*. Aan het benodigde kapitaal wilde men komen door 10.000 aandelen van f 50,- te plaatsen. Het plan leed schipbreuk omdat te weinig mensen belangstelling toonden voor deze aandelen.

Enkele jaren later lukte het wél een nieuwe liberale krant in Den Haag op te richten. Op 12 april 1869 verscheen het eerste nummer van *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad*, uitgegeven door het driemanschap, in combinatie met de Amsterdamse papierhandelaar P. Smidt van Gelder. Dit viertal had zich verplicht

aan de zaak voor vijf jaar. In 1874 werd de onderneming een naamloze vennootschap met D.A. Thieme en Henri J. Stemberg als directeuren.

In 1878 startte Sijthoff in Rotterdam het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, een krant die gemodelleerd was naar het *Leidsch Dagblad* en het Amsterdamse *Nieuws van den Dag*. De directie voerde Sijthoff aanvankelijk samen met zijn schoonzoon C.G. Frentzen. In 1886 werd zijn zoon Cornelis Sijthoff mededirecteur. Cornelis Sijthoff was samen met een andere schoonzoon, D.A. van Waalwijk, vanaf 1882 betrokken bij de uitgave van het *Dagblad van Nederland*, een krant die in Amsterdam verscheen, maar die aanvankelijk in Rotterdam gedrukt werd en ook redactioneel veel aan het *Rotterdamsch Nieuwsblad* ontleende. En om de verovering van de vaderlandse krantenmarkt te completeren begon zoon Albert Sijthoff in 1883 de *Haagsche Courant*. Samenwerking tussen de kranten uit Leiden, Rotterdam en Den Haag op redactioneel gebied drukte de kosten aanzienlijk. Ook konden ze gezamenlijke bijbladen geven en maakten ze reclame met dezelfde premieboeken voor abonnees.

Een van de sterke punten van Sijthoff was, dat hij een imperium wist op te bouwen waarvan de onderdelen elkaar steeds meer gingen ondersteunen. Alles hing met alles samen. Een roman die als feuilleton in een krant verscheen kon later een premie-uitgave worden van een tijdschrift. Voor de advertering en aanprijzing van de boeken van de uitgeverij waren de kranten een goedkoop medium. Ook had Sijthoff een behoorlijk potentieel van auteurs die op diverse terreinen ingezet konden worden. De HBS-leraar (en latere directeur van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek en hoogleraar geschiedenis) H.C. Rogge stond hem ten dienste als redacteur van het *Leidsch Dagblad*, maar was ook inzetbaar als redacteur van de *Algemeene Bibliotheek*, terwijl hij bovendien de Nederlandse bewerking van het geïllustreerde prachtwerk *De negentiende eeuw in woord en beeld* verzorgde. Een andere persoon die Sijthoff bij diverse projecten kon inzetten was H.M.C. van Oosterzee die onder andere redacteur was van diverse tijdschriften en een tijd lang bewerker van de tweede druk van Nieuwenhuis' woordenboek. Van Oosterzee werkte ook mee aan de Nederlandse bewerking van *Het boek der uitvindingen, ambachten en fabrieken*, dat vijf drukken beleefde, daarnaast in verkorte versie werd uitgegeven en tenslotte deel uitmaakte van de in serie-vorm uitgegeven *Geïllustreerde Familie-Bibliotheek*.

Prestigieuze werken

Het lijkt er een beetje op dat Sijthoff naarmate hij ouder werd steeds monumentalere projecten wilde ondernemen, zoals de fotografische reproducties van oude codices en het Venetiaanse getijdenboek *Brevario Grimani*. Vanaf de jaren tachtig gaf hij de ook nu nog wel geraad-

pleegde, fraai geïllustreerde ‘boeken over boeken’ uit van R. van der Meulen: *Boekhandel en bibliographie*, *De courant*, *Het boek in onze dagen*, *Over de liefhebberij voor boeken*. Vanaf 1897 gaf Sijthoff de eveneens door Van der Meulen bewerkte *Brinkman's catalogus van boeken* uit. Ook de uitgave van het *Adresboek voor den Nederlandsche boekhandel* nam hij vanaf dat jaar over. Op initiatief van Sijthoff zette de hoogleraar P.L. Muller zich aan het schrijven van het geïllustreerde prachtwerk *Onze gouden eeuw* dat in 1896 in drie kloeke delen het licht zag en enkele malen herdrukt werd. Gelijksoortige uitgaven volgden: H. Brugmans en G.W. Kernkamp, *Algemeene geschiedenis* in vier delen, H. Brugmans en C.H. Peters, *Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling* in drie delen, het reeds genoemde driedelige werk *De negentiende eeuw in woord en beeld* en het fraaie *Je maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje*.

Een zeer belangrijke onderneming die Sijthoff nog ondernam was de vervaardiging van een nieuw biografisch woordenboek. Aan het begin van de twintigste eeuw moest men het nog altijd doen met het 21-delige *Biographisch woordenboek der Nederlanden* van A.J. van der Aa e.a. dat verschenen was in 1852-1878. Als bezitter van het kopijrecht van dit verouderde werk nam Sijthoff contact op met de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Een en ander resulteerde in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* onder redactie van P.J. Blok, P.C. Molhuysen en (later) Fr.K.H. Kossmann. Bij Sijthoffs overlijden in 1913 waren inmiddels twee delen van dit nieuwe project verschenen.

Persoonlijkheid

Het is niet gemakkelijk uit de getuigenissen van zijn tijdgenoten op te maken wat A.W. Sijthoff voor een persoon was. Iedereen heeft het zo druk met de opsomming van zijn talrijke projecten dat er weinig ruimte overschiet om iets over de mens te zeggen. De uitgever J.H. Kok, die in Sijthoffs bedrijf werd opgeleid, schetste hem in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 1913 als volgt:

‘Men kon het hem aanzien, den ernstigen, maar vriendelijk-glimlachenden grijsaard, met zijn sprekende oogen en hoog gewelfde voorhoofd, dat de stormen des levens ook hem niet hadden gespaard, dat ook hij, bij al zijn zeldzamen voorspoed, toch ook wel zijn deel had gehad van de zorgen en moeiten, welke het leven voor ieder onzer in meerdere of mindere mate met zich brengt. Maar wellicht was het juist die sfeer van levens-ernst welke hem bijzondere aantrekkingskracht gaf.’

In zijn privéleven werd Sijthoff ernstig getroffen toen in december 1881 zijn echtgenote overleed. Met haar ziekte en dood werd het harmonieuze en gezellige huiselijk leven volgens Sijthoffs schoonzoon D.A. van Waalwijk verstoord. In december 1883 hertrouwde Sijthoff met een bijna 25 jaar jongere Duitse. Tussen haar en enkele zonen boterde het bepaald niet. Een en ander gaf aanleiding tot stormachtige taferelen in huize Sijthoff. De conflicten bleven voortsudderen, ondanks het feit dat Sijthoff en zijn vrouw wegens gezondheidsredenen al snel in het buitenland gingen wonen, eerst in Luchon in de Pyreneeën en later in Feldafing aan de

Starnberger See bij München. In 1888 overwoog Sijthoff zelfs om zijn zaak te verkopen, de kinderen het erfdeel van hun moeder uit te keren en stil te gaan leven. Uit een brief 15 oktober 1888 van A.C. Kruseman, aan wie Sijthoff in deze zaak raad had gevraagd, blijkt overigens hoe groot de vlucht was die de zaak genomen had. Sijthoff persoonlijk verdiende toen per jaar 60 à 80.000 gulden. De verkoopwaarde van het fonds werd geschat op drie à vier ton.

In zijn omgang met zijn ondergeschikten wordt Sijthoff geschetst als een soort vaderfiguur, maar dat laat onverlet dat hij - zoals trouwens iedere normale ondernemer in deze periode - bereid was mensen te ontslaan omdat ze lid waren van de typografenbond of omdat ze zijns inziens onredelijke looneisen stelden. In zijn contacten met mensen moet hij een zeker charisma aan de dag gelegd hebben. De reeds geciteerde J.H. Kok schreef: ‘Zelden heb ik in mijn leven iemand ontmoet, die zulk een diepen indruk op mij heeft achtergelaten. Hij was iemand, die niet imponeerde door zijn doen, die niet regeerde door de macht van zijn stem, of de wijze van een zeker beheerschend optreden, maar die alleen door de rustige macht van zijn persoon een onweerstaanbaren invloed uitoefende op ieder, die hem omringde.

De heer Sijthoff was een van die weinige mensen, van wien een zekere suggestieven invloed uitgaat, voor wien men, zooals men dat in beeldspraak uitdrukt, “door het vuur zou gaan”. Commandeeren, in den strikten zin des woords, deed hij nooit, maar als hij iemand iets vroeg, voelde men het als een voorrecht iets voor hem te *mogen* doen. Altijd en immer was hij in dezelfde rustige gemoedsstemming. Gehaast of driftig zag ik hem nimmer. Zijn vast karakter verloochende hij nooit, van zoover ik hem ooit zag. Veel woorden gebruikte hij niet. Maar wat hij zeide, was helder, duidelijk omljnd, 't was precies voldoende.’

Besluit

De activiteiten en titels die in het voorgaande genoemd zijn, laten zien dat A.W. Sijthoff een nauwelijks te overschatten bijdrage heeft geleverd aan de Nederlandse cultuur van de tweede helft van de negentiende eeuw. Natuurlijk heeft hij het niet allemaal alleen gedaan. Hij heeft talrijke medewerkers en ondergeschikten gehad die zijn succes mede mogelijk hebben gemaakt. Daarbij moet wel in de eerste plaats genoemd worden zijn schoonzoon C.G. Frentzen die de dagelijkse gang van zaken waarnam vanaf 1885, toen Sijthoff om gezondheidsredenen meestal buitenslands verbleef. Maar het was toch A.W. Sijthoff die erin slaagde steeds de juiste medewerkers rond zich te verenigen. Zijn sturende en regisserende hand is voortdurend zichtbaar in de projecten die geëntameerd worden. Tijdens zijn verblijf in het buitenland liet hij wekelijks uitgebreid rapporteren en bleef hij zijn stempel drukken op het bedrijf.

A.C. Kruseman zei geen woord te veel, toen hij in 1887 in zijn *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* over Sijthoff schreef:

‘Sijthoff heeft een zeldzamen vindings- en koopmansgeest getoond en blijft dat voortdurend doen, zich onafhankelijk verklarende van oudere, en zooals hij meent

verouderde handelsgewoonten. Zijn firma heeft aan den algemeenen boekhandel een leven en vertier gegeven, gelijk niemand van haar tijdgenoten.'

En toen Kruseman dit schreef, sluimerde een aantal van de belangrijkste uitgaven nog ongeboren in het brein van de man die de zinspreuk Altyt Waek Saem tot de zijne maakte.

Nop Maas

Bronnen

R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden 1851 - 1 Januari - 1891*. Amsterdam 1891.

J.H. K[ok], 'Albertus Willem Sijthoff', in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 5 augustus 1913.

R. van der Meulen, 'In memoriam A.W. Sijthoff 1829-1913', in *Sijthoff's Adresboek voor den Nederlandschen boekhandel* (1914).

D. Smit, *Gedenkschrift ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de uitgeverszaak en drukkerij van A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden*. Leiden z.j.

A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951. Leiden 1950.

Nop Maas, *De literaire wereld van Carel Vosmaer. Een documentaire*. 's-Gravenhage 1989.

Nop Maas, '“Uw ‘Encyclopedie’ is een prul.” De totstandkoming van Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst' in *Trefwoord* nr. 7 (februari 1994), pp. 7-22.

Onno de Wit, 'De drukker en uitgever A.W. Sijthoff te Leiden: een innovatief ondernemer in de tweede helft van de 19de eeuw', in *Holland* 26 (1994), pp. 328-345.

Ook is gebruik gemaakt van het brievenarchief van uitgeverij Sijthoff in de Leidse universiteitsbibliotheek en het foldermateriaal in de collectie van de Bibliotheek van de Vereeniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels in Amsterdam.

Een tamelijk onverkwikkelijke affaire*

November 1951 verscheen bij uitgeverij A.W. Sijthoff te Leiden de psychologische roman *En jij, Schrevelius?* van Ary den Hertog (1889-1958). Deze in Den Haag wonende auteur genoot voornamelijk bekendheid als toneelschrijver, al had hij ook een aantal historische romans en een vijftal jongensboeken op zijn naam staan. Nico Oosterbeek, criticus van *Het Vaderland*, schreef op 1 december 1951 in zijn recensie onder meer: ‘Met grote vakkundigheid, recht-uit en eenvoudig, zonder klatergoud van woordenpraal ontwikkelt hij hier in het logisch kader van een goed beheerste compositie een menskundig knap gepeild verhaal, dat uitgaande van een gelukkig gevonden gegeven precies berekend en toch volkomen harmonisch en natuurlijk het doel bereikt, dat de schrijver zich bij de conceptie moet hebben gesteld.’ Waaruit bestaat dat ‘gelukkig gevonden gegeven’ en waar had hij het vandaan? Om met het eerste te beginnen, hoofdpersoon van de roman is de manke aardrijkskundeleraar Aert Schrevelius. (Deze buitenissige achternaam leende Den Hertog van zijn in 1895 gestorven grootmoeder van vaderszijde.) Hij wordt door vijf van zijn oudleerlingen (drie jongens en twee meisjes) 25 jaar nadat hij hen in de klas heeft gehad, uitgenodigd voor een reünie in Venetië. Het weerzien na zo lange tijd blijkt geen onverdeeld genoegen. De jongelui van toen zijn door het leven getekende volwassenen geworden. Een aantal van de illusies die Schrevelius heeft gekoesterd, valt in scherven, maar uiteindelijk puurt hij winst uit de persoonlijke verhalen die ze hem vertellen.

Uitzonderlijk origineel is het gegeven niet, maar in de tweede helft van december won de in Voorburg woonachtige schrijfster A. Hagtingius-Seger (1902-1993) bij het bestuur van de Vereniging van Letterkundigen advies in hoe te handelen ten opzichte van Den Hertog die zij van het plegen van letterdiefstal beschuldigde. Onder haar meisjesnaam Agatha Seger had zij in 1926 gedebuteerd met een bundel Verzen en in 1950 een bloemlezing samengesteld, *Moeder en kind*. Zij postuleerde dat hij haar ongepubliceerde toneelstuk ‘Vader schrijft een bestseller’ alsmede enkele andere van haar geschriften zou hebben geplagieerd. Het hoofdgegeven van haar toneelstuk zou door K.H.R.(Kitty) de Josselin de Jong (1903-1991) die het manuscript gelezen had, zijn doorgebiefd naar Den Hertog. Het bestuur verwees haar in eerste instantie voor een juridisch advies naar de Stichting SEBA. Omdat zij zich absoluut niet kon verenigen met de uitspraak van deze instantie, protesteerde ze daartegen begin januari 1952 bij de Vereniging van Letterkundigen. Op zijn beurt diende Den Hertog bij de Vereniging een klacht in tegen haar wegens aantasting in eer en goede

naam. De zaak werd nog verder op de spits gedreven doordat de echtgenoot van de aanklaagster, de aardrijkskundeleraar R. Hagtingius (1902-1962), een uitgebreide bespreking van de gewraakte roman publiceerde in de *Nieuwe Haagsche Courant* van 10 januari, die op zijn minst vooringenomen mocht worden genoemd. Men leze het begin: ‘Mijn verwachtingen waren hoog gespannen toen dit boek voor mij lag. Immers, uit hetgeen ik hierover gelezen had, bleek dat het mij om meer dan een reden

* De reconstructie van deze zaak berust deels op krantenberichten en deels op een map met stukken uit het archief van de VvL, berustende in het Letterkundig Museum, sign. V.3755 nr. 75.

zou moeten boeien. Ben ik niet, evenals deze Schrevelius, aardrijkskundeleraar en had ik niet, ter gelegenheid van mijn 25-jarig jubileum bij het M.O. de wens uitgesproken enkele van mijn liefste leerlingen, nu eminente figuren op verschillend gebied, om mij heen te verzamelen? Bovendien, en dit is de meest frappante overeenkomst tussen deze Schrevelius en mij, voor zover ik uit het gelezene kon opmaken, is deze man, evenals ik, behept met een immens verlangen om te reizen en heeft hij eveneens een manco, dat hem dit belet.' Uit het vervolg van de recensie blijkt dat dit manco voor Hagtingius bestaat uit geldgebrek! Daarna gaat hij ertoe over de roman punt voor punt van negatief commentaar te voorzien. Het enige dat er aan deugt, is de (van zijn vrouw gestolen, maar dat schrijft hij natuurlijk niet) idee. Geconfronteerd met de kennelijke vastberadenheid van de aanklaagster geen middel te schuwen om Den Hertog aan de schandpaal te nagelen (ze had de redacties van *Vrij Nederland* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, als-

mede G. Stuiveling en P.H. Ritter Jr. in hun functie van radioboekbespreker benaderd met het verzoek een bespreking van *En jij, Schrevelius?* uit te stellen, met de mededeling dat de auteur van plagiaat werd verdacht; bovendien had ze pogingen in het werk gesteld een tegen Den Hertog gericht vers in *Het Vaderland* geplaatst te krijgen), formeerde het bestuur van de Vereniging in zijn vergadering van 28 januari een commissie, Ereraad geheten en bestaande uit Y.H. Foppema (voorzitter), A.L. Sötemann (secretaris) en Clara Eggink, die de opdracht kreeg de zaak uit te zoeken. Dat bleek lang geen gemakkelijke taak.

Op zaterdagmiddag 23 februari hoorde de Ereraad op het Bureau voor Auteursrecht te Amsterdam beide partijen. Blijkens het verslag van deze zitting zijn beide partijen eerst afzonderlijk nauwgezet ondervraagd en vervolgens in de gelegenheid gesteld met elkaar van gedachten te wisselen. Het geheel greep mevrouw Hagtingius-Seger zo aan dat ze erna geestelijk instortte. Deze toestand belette haar echter niet op 25 februari naar de politie in haar woonplaats te stappen. Als gevolg van deze stap kregen Kitty de Josselin de Jong en Den Hertog op dinsdagmorgen 3 maart bezoek van een Voorburgse rechercheur die hen aan de tand kwam voelen. Toen Den Hertog dit feit aan de Ereraad mededeelde was voor deze de maat vol. De voorzitter raakte gesterkt in zijn overtuiging dat met deze dame geen goed garen te spinnen was. De conclusie van het rapport dat op 10 maart werd uitgebracht aan het bestuur van de Vereniging van Letterkundigen ter zake de beschuldiging van plagiaat luidde: ‘dat er geen reden is om aan te nemen dat de Heer Den Hertog voor het schrijven van zijn roman “En jij, Schrevelius?” op enigerlei wijze gebruik zou hebben gemaakt van gegevens ontleend aan geschriften van Mevrouw Hagtingius-Seger, dan wel aan het gezin Hagtingius, dat dit integendeel hoogst onwaarschijnlijk moet worden geacht’. Anderzijds werd de klacht wegens aantasting in eer en goede naam van Den Hertog volledig gegrond verklaard, met name vanwege de tendentieuze recensie van de heer Hagtingius. Op 13 maart werd een uittreksel uit dit rapport via het A.N.P. verspreid. Een groot aantal kranten plaatste het bericht direct zonder commentaar, alleen de geïncrimineerde *Nieuwe Haagsche Courant* wachtte tot 19 maart en voegde een redactionele noot toe: ‘Deze verklaring, die de Ver. van Letterkundigen aan de pers zond, hebben we onverkort opgenomen, zonder echter de verantwoordelijkheid te willen dragen voor de inhoud en zeker niet voor de stijl van dit letterkundig product.’ Meteen onder dit bericht stond een stukje over het door mevrouw Hagtingius-Seger bij de Vereniging van Letterkundigen ingediende protest dat op zaterdag 15 maart bijna woordelijk al op de voorpagina van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* had gestaan. Bijna woordelijk, want in die laatste krant eindigde het stukje met de zin: ‘De enige naam, die h.i. in deze zaak naast de hare en die van de heer Den Hertog genoemd had kunnen worden, was die van mejuffrouw K.H.R. de Josselin de Jong, onder wier berusting de bewuste manuscripten waren.’ Dat kon Kitty de Josselin de Jong natuurlijk niet laten passeren; zij verzocht het bestuur van de Vereniging van Letterkundigen bij brief van 17 maart mevrouw Hagtingius-Seger te sommeren haar naam in dit verband niet meer te noemen, op straffe van publiek roeyement. De stukken laten ons in het ongewisse of dit gebeurd is. Wel reageerde Foppema nog met een ingezonden brief in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 19 maart waarin hij de uitspraak van de Ereraad nader toelichtte.

Hiermee kwam, althans in het openbaar, een einde aan deze kwestie. Mevrouw Hagtingius-Seger gaf de zaak in handen van een advocaat, maar ook deze wist niet te bereiken wat zij wenste: een veroordeling van Den Hertog.

Agatha Segers 'blijspel in vijf bedrijven' *Vader schrijft een best-seller* werd in 1953 uitgegeven door De Erven J.J. Tijl. Er is mij geen enkele bespreking van dit werkje bekend. In het levensbericht van Den Hertog dat B. Stroman bijdroeg aan het Jaarboek 1960-1961 van onze Maatschappij wordt over deze hele vermeende-plagiaat-affaire met geen woord gerept.

Dick Welsink

Driebandanemoonvisje

Zij is Roodkapje van de zilte dieren.
Haar bos is één bloem groot, een anemoon.
Een Stengel met een rubber doornenkroon,
een aangespoelde zwabber, pot met pieren.

Ze schurkt zich wulps en vindt het doodgewoon
om tussen zoveel armen rond te zwieren.
De prikkelingen doen haar juist plezier en
doden niet haar, maar lipvis, baars of poon.

Het liefje van de massamoordenaar.
Onschuldig zwemt ze rond zijn abattoir
en lokt er flemend andere vissen binnen:

'Mijn Erlenkönig kan je lot voorspellen
en streelt je hemels met zijn netelcellen.
- Wel jammer. Ik doe nooit lang met vriendinnen.'

Patty Scholten

Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid

De presentatie van de *Werken 1 en 2* van Godfried Bomans in Teylers Museum te Haarlem 24 augustus 1996.

Waarom, zo vraagt u zich misschien af, verdient Godfried Bomans een verzameld werk? De boeken van een der meest gelezen Nederlandse auteurs uit deze eeuw zijn immers in ruime mate voorhanden. Ook wordt de literaire kwaliteit van wat hij schreef nogal eens ter discussie gesteld. Toch zijn er overwegingen die zo'n uitgave rechtvaardigen. De eerste is, dat het werk van Bomans niet altijd met evenveel zorg is uitgegeven, niet tijdens zijn leven, niet na zijn dood. De tweede is, dat hij veel geschreven heeft dat nooit in een van zijn vele bundels terecht is gekomen: kranten, tijdschriften, bibliotheken en bedrijfsarchieven vormen in dit opzicht vaak een verrassende bron. En de derde is, dat in zijn literaire nalatenschap veel onbekende handschriften en typoscripten zijn aangetroffen: onvoltooide romans, aanzetten tot sprookjes en verhalen, ja zelfs verschillende dagboeken en toneelstukken.

Al dadelijk na de dood van Godfried Bomans, op 22 december 1971, heeft Angèle baronesse Manteau, toen uitgeefster bij Elsevier, het plan opgevat om tot een verzameld werk te komen. Annemarie Feilzer, met wie ik samen aan deze uitgave heb gewerkt, is toen al begonnen met het inventariseren van een deel van de nalatenschap. Ook stelde zij toen een eerste bibliografie op, die intussen is uitgegroeid tot een lijst van een paar duizend titels. Het Nederlandstalige literaire fonds van Elsevier kwam terecht bij De Boekerij. Zo'n tien jaar geleden begonnen de plannen voor een verzameld werk vaste vormen aan te nemen. Intussen was Annemarie Feilzer doende met het bijeenbrengen van alles wat Bomans ooit gepubliceerd had, en het uitwerken van het materiaal dat op zijn zolder werd aangetroffen. Drie jaar geleden, toen bleek dat een verzamelde editie ook echt gerealiseerd kon worden, werd mij gevraagd haar daarbij te helpen.

Wat ons voor ogen stond, was een uitgave waarin de authentieke Bomans zoveel mogelijk recht wordt gedaan. Omdat er in de loop der jaren omwille van de 'leesbaarheid' aan het werk is gesleuteld, waardoor het soms 'onherstelbaar verbeterd' werd, wilden wij het restaureren in zijn oorspronkelijke vorm. We zijn daarbij uitgegaan van de eerste publicatie, hetzij als boek, hetzij als bijdrage aan *de Volkskrant*, *Elseviers Weekblad* of een van de talloze andere periodieken waaraan Bomans zijn medewerking verleende. Steeds is de oorspronkelijke spelling gevolgd. Wie dat niet bevalt, kan altijd nog zijn toevlucht nemen tot een van de vele tienduizenden exemplaren van zijn oudere werk in moderne spelling - al mist hij dan wel alle nooit gebundelde en nooit gepubliceerde stukken. Volgens de huidige inzichten van de editietechniek hebben we ons terughoudend opgesteld,

de auteur zijn eigenaardigheden gegund en slechts daar ingegrepen, waar sprake is van evidente fouten, en die ingrepen zijn steeds verantwoord.

De *Werken* van Godfried Bomans zullen zeven delen omvatten, zo'n zesduizend pagina's in totaal, afgesloten door een personenregister en een bibliografie. Niet opgenomen zijn vertalingen, publicaties samen met anderen, enkele strikt tijdgebonden

artikelen en al te fragmentarische manuscripten. Voor wie dat wil zijn zulke publicaties via de bibliografie altijd weer terug te vinden.

In het eerste deel staan de grotere prozastukken, de kronieken en de dagboeken. Allereerst *Pieter Bas* natuurlijk, maar ook een aanzet daartoe, en het nooit gepubliceerde tweede deel daarvan. Dan *Erik of het klein insectenboek*, een hoogtepunt in Bomans' oeuvre, en *Wonderlijke nachten*, dat als een soort vervolg op *Erik* kan worden beschouwd. Vervolgens de curieuze, nooit voltooide *Slavenroman*, waaraan Bomans tijdens de oorlog heeft gewerkt. Bovendien is er de intieme kroniek van een halve eeuw trappistenleven, over het klooster te Zundert, met het vervolg daarop. Onder de dagboeken bevindt zich een geheel onbekend verslag van het laatste oorlogsjaar, met soms ontroerende passages daarin over de onderduiker die hij toen bescherming bood, een dagboek uit 1957, dat laat zien hoe hij zijn optreden als nationale figuur ervaren heeft, en het dagboek van zijn verblijf op Rottumerplaat, op basis van het oorspronkelijke manuscript. Deel twee omvat de sprookjes, de verhalen en de kinder-

verhalen, bekende zowel als onbekende. Ook de toneelstukken zijn in dit deel opgenomen, van het ontelbare malen opgevoerde spektakelstuk *Bloed en liefde* tot nooit op de planken gebracht theater.

Vanaf nu zullen de komende jaren nog vijf delen verschijnen: beeldverhalen en feuilletons in deel drie, met de vermaarde *Pa Pinkelman*, compleet met plaatjes, bijdragen aan *de Volkskrant* in deel vier, aan *Elseviers Weekblad* in deel vijf. Het zesde deel bevat de boeken die Bomans naar aanleiding van zijn radio- en televisiewerk schreef. Uit het laatste deel zal blijken, dat Bomans ook voor allerlei andere bladen bijdragen geschreven heeft die het waard zijn om aan de vergetelheid ontrukkt te worden.

Ook namens Annemarie Feilzer wil ik in de eerste plaats mevrouw Bomans bedanken voor het vertrouwen dat ze in ons heeft gesteld en de onbeperkte vrijheid die ze ons heeft gelaten bij het samenstellen van dit werk. Jan Koen Bangert, de financiële adviseur van de erven Bomans, die de schrijver al leerde kennen in de oorlog, toen zijn ouders op hún beurt de onderduiker Bomans bescherming boden, is steeds op de achtergrond de stuwende kracht geweest, zonder wiens inzet deze editie nooit tot stand zou zijn gekomen. Ik dank de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, die dit project onder haar eerbiedwaardige hoede heeft willen nemen. Ik dank het Literair Productiefonds, dat ons nuttige adviezen heeft gegeven, en het Godfried Bomans Genootschap, dat ons steeds terzijde heeft gestaan. In de persoon van uitgeefster Marijke Bartels dank ik alle medewerkers van De Boekerij die deze omvangrijke onderneming op hun schouders hebben genomen.

En nu de eerste twee delen van de *Werken* van Godfried Bomans hier vandaag verschijnen, wil ik nog even stilstaan bij wat Bomans voor velen betekend heeft. Er was eens een jongetje, dat op een zomeravond in de jaren vijftig uit *Erik* werd voorgelezen. Prachtig vond hij dat. Toen las hij helemaal zelf *Pieter Bas*, dat zich tot zijn grote genoegen voor een deel in zijn geboortestad bleek af te spelen. Daarop wist hij de hand te leggen op de bundels *Capriolen* en *Buitelingen*. Misleidende titels, meende hij, want die boeken bleken ook serieuze beschouwingen te bevatten over auteurs uit de negentiende eeuw waar hij nog nooit van gehoord had. Ze heetten Nicolaas Beets, Dickens en Goethe. Die ging hij dus ook lezen. Vooral Dickens beviel hem. Hij bezocht het Dickens House in Londen, schreef twee stukken voor de schoolkrant en stuurde ze op naar de Dickens Fellowship, met het verzoek om lid te mogen worden. Dat mocht, en zo liep hij in de zomer van 1966, nu dertig jaar geleden, met kloppend hart naar Kraantje Lek in Overveen, waar het gezelschap bijeenkwam. Bomans presideerde, en nodigde hem uit, dit vrijpostige verzoek nader toe te lichten. Hij klom, als Pickwick, op zijn stoel en legde een korte verklaring af. ‘Dat is allemaal wel aardig’, zei Bomans streng, ‘maar wat heeft u eigenlijk van Dickens gelézen?’ Hij noemde een aantal titels. Bij de achtste riep Bomans: ‘Hou op! Hou op! Zoveel hebben wij er zelf nog niet eens gelezen!’ En zo werd hij op zijn zeventiende het jongste lid van de club. Niet lang daarna is in Leiden het tienjarig bestaan gevierd. Het jongste lid schreef over die avond een stuk voor een lokale krant. Bomans antwoordde met een buitengewoon hartelijke brief, gedateerd op 22 december 1966. Dat was op de dag af vijf jaar voor zijn dood. De scholier werd student in Amsterdam, schreef zijn doctoraalscriptie over Goethe en de Romantiek, kreeg in Leiden een baan aan de universiteit, promoveerde op Nicolaas Beets en

realiseerde zich hoeveel hij aan Bomans te danken had. Dat jongetje was ik, en toen Annemarie Feilzer mij vroeg om haar bij te staan, heb ik dat graag gedaan.

Dit verhaal staat niet op zichzelf. Ik denk dat veel mensen in Nederland veel aan Bomans te danken hebben. Hij heeft een aantal generaties geleerd om van literatuur te genieten, en plezier in lezen en schrijven bijgebracht. Hij heeft mensen de ogen geopend voor wat je met taal kunt doen. Hij heeft *Erik* geschreven, en *Pieter Bas*, en prachtige sprookjes, van internationaal niveau. Zijn veelzijdige werk weerspiegelt de veranderingen die zich op het maatschappelijke, politieke en religieuze vlak na de oorlog in Nederland hebben voorgedaan. Maar bovenal: hij was een groot stilist. In bijna elke beschouwing van zijn hand tref je formuleringen aan die onnavolgbaar zijn, die je amuseren, ontroeren, doen schaterlachen of tot nadenken stemmen. Officiële letterkundige erkenning heeft hij nooit gekregen. Daarvoor was hij misschien te geliefd, en dat wekt afgunst op, dat mag in Nederland niet. Zijn invloed wordt nog altijd onderschat. En daarom denk ik dat het publiceren van de verzamelde *Werken* van Godfried Bomans niets anders is dan een daad van eenvoudige rechtvaardigheid. Het stelt ons bovendien in staat om nu, na vijftientig jaar, een eerlijk, afgewogen en genuanceerd oordeel over zijn werk te geven. Want ook dat komt hem toe.

Peter van Zonneveld

Bomans en *Het Jodenjongentje*

Soms brengt het antwoord op een simpele vraag een felle discussie boven water. Godfried Bomans noteerde in zijn dagboek, opgenomen in het eerste deel van de *Werken* en onlangs uitgegeven onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, op 29 januari 1957:

‘ 's Avonds om 7 uur in Hotel Royal te 's Hertogenbosch een voortreffelijke hazenrug gegeten met een zekere Hagers. Heftig gesprek over anti-semitisme naar aanleiding van het door mij in *de Volkskrant* geattaqueerde stuk *Het jodenjongentje*. Hagers, die de secretaris van de uitgever (Malmberg) bleek te zijn, had de treurige moed deze publicatie te verdedigen. Ik werd driftig, maar hij bleef overeind met de kracht der geborneerdheid. Opeens vroeg ik: “Meneer Hagers, bent U de zoon van een onderwijzer?” Dit was precies in de roos, zelfs zijn moeder had voor de klas gestaan.’

Over welk artikel van Bomans in *de Volkskrant* gaat het hier en hoe kon dit aanleiding zijn tot een heftig gesprek over antisemitisme? En wat behelsde het geattaqueerde stuk *Het Jodenjongentje* precies? Wij volgden het spoor terug tot de vroege jaren vijftig en doen hier de discussie uit de doeken.

Het Jodenjongentje is een verhaal dat is opgenomen in een taalboek, bestemd voor rooms-katholieke lagere scholen. Het taalboek is samengesteld door B.L. van Maasland, lid van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis te Maastricht. Deze broedercongregatie stelde schoolboeken samen voor het rooms-katholieke onderwijs en liet het werk uitgeven door uitgeverij Malmberg, gevestigd in 's-Hertogenbosch. Het verhaal dat sinds de jaren dertig in meerdere drukken van dit *Nederlands Taalboek voor de R.K. lagere school* werd afgedrukt, handelt over een joods jongetje dat per vergissing een katholieke kerk binnenwandelt en daar te communie gaat. Thuisgekomen vertelt hij zijn vader, 'een echte Christenhater', wat hem is overkomen. Zijn woede niet beheersend, werpt de vader het zoontje in de brandende oven. De moeder gaat even later op zoek naar haar kind en vindt hem ongedeerd terug. Het jongetje vertelt blij aan zijn moeder dat de heilige maagd Maria hem tegen het vuur had beschermd. De wrede vader wordt veroordeeld en moeder en zoon gaan verder door het leven als trouwe vereerders van Maria.

Dit verhaal blijkt na de Tweede Wereldoorlog de gemoederen hevig te hebben beziggehouden. In 1952 heeft de Tweede Kamer, bij monde van de heer Gortzak, tijdens de begrotingsbehandeling voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen erop aangedrongen dit verhaal uit het boekje te verwijderen. Gortzak zette uiteen dat het verhaal doet voorkomen alsof alle joden christenhaters zijn die, als hun kind in aanraking komt met het christelijke geloof, hun eigen kinderen in smeltovens smijten. In dit verhaal is sprake van discriminatie van joodse burgers, wat kan leiden tot antisemitisme. Het ministerie schaarde zich achter het oordeel van Gortzak dat een dergelijk verhaal ongeschikt is voor de geestelijke en zedelijke opvoeding. De eis dat het verhaal daarom geschrapt moest worden, werd echter niet ingewilligd. Als reden daarvoor gaf de minister, de heer Rutten, dat de Grondwet eerbiediging van de keuze van leermiddelen eist. En daarmee leek de zaak afgedaan.

Totdat Bomans, onder het pseudoniem Parlevink, de kwestie ruim vier jaar later, op 29 november 1956, weer ter sprake laat komen in een artikel op de voorpagina van *de Volkskrant*, toen nog met de ondertitel 'katholiek dagblad van Nederland'. Bomans is woedend over het feit dat de samensteller van het taalboek zich niets heeft aangetrokken van de discussie in 1952 en het verhaal nog eens in vijf latere drukken heeft laten opnemen. Het boek telde inmiddels al 34 drukken. Bomans toont zich erg bezorgd over de invloed die een dergelijk verhaal op kinderen kan hebben. Kinderen kunnen het idee krijgen dat een jood niet deugt en met koel sadisme zijn eigen kind in de oven gooit: 'Men onderschatte de invloed van zo'n verhaaltje niet. De meeste volwassenen dragen een misvatting, als kind opgedaan, ongewijzigd bij zich, soms bewust, meestal onbewust en dan des te gevaarlijker. Latere correctie door kritische bezinning is slechts weinigen beschoren. [...] Daarom achten wij dit boekje in hoge mate verderfelijk.' Bomans eist van de samensteller dat hij het verhaal schrapt. Indien deze weigert, dan moet men hem maar dwingen, opdat de volgende generatie schoolkinderen van dergelijke verhalen gevrijwaard wordt: 'De wet op pornografie is hier van kracht. Pornografie is niet slechts wat met bloot te maken

heeft, het is ook wat haat kweekt tegen een deel van onze landgenoten, die daarvan genoeg te lijden hebben.’ Aan het slot van zijn artikel spreekt Bomans de katholieke instellingen aan: ‘Waarom hebben de katholieke instanties dit boekje tot dusver in bescherming genomen? Omdat het katholiek is? Neen, mijne heren, het is *niet* katholiek. Het is roomse prulleboel en gij hadt als één man moeten oprijzen om het uit te bannen. Dat gij zijt blijven zitten is een schande, die elke katholiek zich dient aan te trekken, zo hem zijn geloof ter harte gaat.’

Bomans wordt gehoord. Opnieuw komt het verhaal in de Tweede Kamer ter sprake, dit keer wel met gevolgen. Het verhaal is in strijd met het in artikel 137d van het Wetboek van Strafrecht gestelde verbod om zich in beledigende vorm uit te laten over een groep van de bevolking. Minister van Justitie Samkalden maakt op 3 januari 1957 bekend dat het boekje uit de verkoop zal worden genomen. In de hierop volgende druk is *Het Jodenjongentje* vervangen door een verhaal over een oneerlijk boerenknechtje.

De vraag die bij deze discussie gesteld kan worden, is in hoeverre het probleem rond *Het Jodenjongentje* is opgelost met de verwijdering van het verhaal uit het taalboekje. Natuurlijk moet een dergelijk verhaal waarin joden als sadistische christenhaters worden afgeschilderd, niet in een schoolboek - of waar dan ook - terecht komen. Zeker na de Tweede Wereldoorlog is het walgelijk om te schrijven over een joodse vader die zijn zoontje in een oven smijt. Het is echter de vraag of Bomans gelijk heeft met zijn opmerking dat het verhaal *niet* katholiek is. Het verhaal van een joods kind dat de hostie ontvangt, vervolgens hierom in de oven wordt gesmeten door zijn eigen vader en gered wordt door Maria, staat in een eeuwenoude katholieke traditie. De beroemde monnik Caesarius van Heisterbach nam het verhaal al in de dertiende eeuw op in zijn *Dialogus miraculorum*.¹ En in 1879 wist Eugen Wolter 33 verschillende overleveringen in het Grieks, Latijn, Frans, Spaans, Duits, Arabisch en Ethiopisch te onderscheiden.² Ook in het Nederlands zijn versies van de legende overgeleverd. Zo is in *Liederen en dansen uit de Kempen* het verhaal in liedvorm opgenomen, met als enige verschil dat in dit lied niet een jongen maar een jodenmeisje de oven ingekieperd wordt. Nog onlangs, op 10 januari 1997, verscheen in het blad *Kempenland* ‘Het Jodenkind’, een vergelijkbare versie van genoemd lied. *Het Jodenjongentje* is dus niet enkel een verhaaltje, bedacht door vrome broeders uit Maastricht, maar heeft al eeuwenlang de status van

legende. Het is een van de vele Marialegenden, met het doel mensen ‘op te voeden’ in de christelijke leer; *Het Jodenjongentje* is vooral bedoeld als een bevestiging van het eigen roomse gelijk. Dat is niet iets wat alleen in een verhaal of een liedje voorkomt, het is tekenend voor de bekeringsdrift die als een rode lijn door de christelijke geschiedenis loopt. De veroordeling van joden komt zelfs in de bijbel voor. In een twistgesprek met de joden voegde Jezus zijn tegenstanders toe: ‘Gij hebt de duivel tot vader en wilt de begeerten van uw vader doen’ (Johannes 8:44).

Een verhaal schrappen uit een taalboekje lost het probleem van de intolerante houding die de christelijke leer met zich meedraagt, niet op. Dat is ook wat de heer P. Hagers in 1957 aan Bomans probeerde duidelijk te maken.³ Dat sommige katholieken er verwerpelijk gedachtegoed op nahielden, wist ook Bomans. Hij sprak zichzelf tegen door te ontkennen dat *Het Jodenjongentje* katholiek was, maar het wel te omschrijven als ‘roomse prulleboel’.

Marije Groos

m.m.v. Agnes Verbiest

Eindnoten:

- 1 ‘De puerulo Judeo, quem sancta Maria in camino ardenti ab igne illesum servavit’, in: *Die Wundergeschichte des Caesarius von Heisterbach*. Dritter Band. Bonn 1937, pp. 147-148.
- 2 E. Wolter, *Der Judenknabe*. Halle 1879.
- 3 Interview met P. Hagers, 4 maart 1997.

Een obscuur proefschrift (II)

In het laatste nummer van dit blad publiceerde S.A.J. van Faassen een korte reactie op mijn artikel over de *Werdegang* van Gerretsons promotie. In het *Nieuw Letterkundig Magazijn* van november 1995 had ik gemeld dat de bul in het Letterkundig Museum ‘spoorloos raakte’. Dit nu blijkt niet langer het geval te zijn, in tegenstelling tot de vroege jaren tachtig, toen mij door een vriendelijke leeszaalassistentente in het nog in de Juffrouw Idastraat gevestigde museum werd meegedeeld dat de bul zoek was. Helaas was dit niet de enige keer dat ik in het Letterkundig Museum dergelijk nieuws te horen kreeg. Zo schonk ons medelid E.B. de Bruyn het museum in 1972 enkele dichtbundels. Hem kwam ter ore dat zij daar zouden zijn verdwenen. Op zijn verzoek deed ik in maart 1994 navraag in het museum. Een leeszaalassistentente haalde de heer Van Faassen er bij, die zichtbaar geïrriteerd opmerkte: ‘U bent al de duizendste die er naar vraagt’, en zonder verder iets te zeggen wegbeende, een vorm van optreden die op vrijwel elk Nederlands rijks- en gemeentearchief ondenkbaar is. Ik wendde mij vervolgens tot dr. Harry G.M. Prick, die in een brief de dato 1 april 1994 de schenking van E.B. de Bruyn

bevestigde (aanwinstenregister nummer 3205). Volgens Prick werd de schenking door dr. Gerrit Borgers bij schrijven van 20 juli 1972 vastgelegd. ‘U de “duizendste” te noemen die naar deze bundel informeerde, is zijnerzijds sterk overdreven’, aldus Prick. De beide bundels van De Bruyn zijn nog altijd niet weergekeerd. Er was in het licht van deze miserabele feiten geen reden om te veronderstellen dat de bul van Gerretson wel weer zou opduiken. In elk geval is het voor de *Gerretson Forschung* verheugend dat er naast het door mij in het Algemeen Rijksarchief gesignaleerde exemplaar nu maar liefst twee andere exemplaren bekend zijn en dat nog wel op enkele tientallen meters afstand van het Algemeen Rijksarchief. Van Faassen schrijft overigens ten onrechte dat de bul bij Gerretson thuis op een ereplaats werd opgehangen. Dat deed zijn tweede vrouw eerst na het overlijden van haar man in het huis dat zij na zijn dood betrok.

Gerretsons dissertatie, die naar alle waarschijnlijkheid nooit is gedrukt, is in de Heidelbergse universiteitsbibliotheek nimmer gevonden. Ter wille van de plaatsruimte had ik niet vermeld dat Gerretson na zijn aftreden als bijzonder hoogleraar (1950) met zijn vriend dr. D. Hoek (die hem herdacht in het Jaarboek 1959-1960 van onze Maatschappij) naar Heidelberg is gereisd om het geschrift op te sporen. Tevergeefs. Nadien boekte Gerretsons promotus W.Ph. Coolhaas hetzelfde negatieve resultaat. Mij overkwam het in 1981.

De klappers van de Utrechtse universiteitsbibliotheek bevatten enkele decennia geleden een kaartje met een titelbeschrijving van Gerretsons dissertatie. Daarbij zou met potlood zijn geschreven ‘vermist’. In 1996 blijkt dit kaartje niet meer voorhanden. Gerretsons proefschrift blijft obscuur.

E.W.A. Henssen